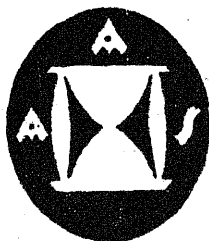


AJALOO LINE AJAKIRI



N^o 2

1938

SEITSMETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / H. KRÜS / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

SISU:

	Lk.
Soomlaste Soome siirdumise lähteruumist. A. Vassar	49
Liivimaa rüütelkonna poliitiline meelsus a. 1700. M. Tõldsepp . . .	69
Arvustused (Juhan Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu — Hugo Rebane; Edouard Herriot, Lyon n'est plus, I: Jacobins et Modérés — P. Tarvel)	87
Varia	92

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Jätkates oma 17. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1938. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind: 2 kr. 40 s.** aastas. Üksiknumber 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — mag. E. Blumfeldt, prof. H. Kruus, mag. M. Schmiedehelm, prof. H. Sepp, prof. P. Tarvel, prof. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus asub: Tartu, K/Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

AJALOOLINE AJAKIRI

1938



N^o 2

II VEERAND

TARTU

Soomlaste Soome siirdumise lähteruumist.

Oleme ju üldiselt tuttavad väitega, et läänemeresoomlased on oma praegustele asukohtadele nihkunud ida poolt. Nendest soomlased vanemate seisukohtade järgi olla siirdunud Soome a. 500—800 p. Kr., osalt vee-, osalt maateed Eesti ja Loode-Vene alalt. Need M. A. Castrén'i, Y. Koskinen'i, J. R. Aspelin'i ja W. Thomsen'i poolt esitatud seisukohad võttis ümberhindamisele Soome muinas-teadlane A. Hackman, kes esijoones arheoloogilise ainese põhjal suutis veenvalt näidata, et soomlaste Soome ränd on toimunud Eestist mereteed juba alates vanema rooma rauaajaga (Kr. s. — a. 200 p. Kr.), mitte hõimude kaupa, vaid vahelduva suurusega rühmadena, kusjuures asustus Soomes ise on pikkamööda levinud läänest itta, mitte vastupidi¹. See seisukoht on üldiselt vastu võetud nii muinas- kui osalt keeleteadlaste poolt. Mis sundis soomlasi üle lahe siirduma, siis selleski küsimuses on aja jooksul seisukohtade muutusi tulnud. Enne Hackmani arvati üldiselt, et väljarännu on põhjustanud slaavlaste tungimine põhjapoolsetele aladele. Hackman ise püüdis seda modifitseerida nii, et slaavlaste edasituagist liikuma pandud balti hõimud mõjustasid soomlasi siirduma põhja poole². Kuna aga siirdumise algus nihkus ajas liiga tagasi, et slaavlastel oleksid saanud seda mõjustada, tuli otsida teist seletust. E. Hjärne ja A. Äyräpää, selgitades seeaegset majanduslikku tagapõhja, kus tähtsaimaks kaubaartikliks põhjamaadel kujunes karus-

¹ A. Hackman, Die ältere Eisenzeit in Finnland, I, Helsingfors 1905, lk. 306, 318—354 [tsiteerin järgnevas Hackman, AEF]; sama, Die ältesten eisenzeitlichen Funde in Finnland, Mannus V, Würzburg 1913, lk. 297 jj.; sama, Om Nylands kolonisation under järnåldern och andra därmed sammanhängande frågor, Historisk Tidskrift för Finland II, Helsingfors 1917, lk. 276 jm.

² Hackman, AEF, lk. 354—356.

nahk, mida germaanlaste vahendusel toimetati lõunasse³, on viinud uurijad praeguvalitsevale ühtlasele seisukohale, et Soome siirdumise-peapõhjus rooma rauaajal on puhtmajanduslik — karusloomade kütmine⁴. Vastavalt sellele on siirdumine toimunud pikkamisi sajandite vältel, ilma vallutusega, rahulikult, tõelise uudisasustusena väikestes rühmades⁵. Soome asustusloos on need uudisasukad ühtlasi otsustava tähendusega — algab maa lõplik koloniseerimine, paiksa talupojarahva kujunemine⁶.

Eesti seisukohalt oleks huvitav jälgida küsimust, millisest Eesti osast on toimunud soomlaste Soome siirdumine. Küsimuse selgitamisel on suur tähtsus Eesti suhtes selles mõttes, et näeksime, millised alad Eestist on pidanud andma oma asustuse kas osaliselt või täielikult, mis loomulikult mõjus vastavate piirkondade asustuse ja majanduselu kujunemisele tõkestava tegurina, seega aeglustades ühtlasi ühiskondliku ja kultuurielu arengut kogu Eesti ulatuses. Seni ei ole küsimust laiemas ulatuses asetatud. On lepitud ainult üldise viitamisega Eestile või koguni Ida-Baltikumile; või märgitud, et uudisasukad võivad olla pärit õige mitmeltki eri alalt; või siis on oletamisi nimetatud mõni piirkond, seejuures põhjendatumat lahen dust otsimata. A. M. Tallgren juhib üldiselt tähelepanu Narva ja Tallinna vahelisele rannikualale, kui võimalikule lähteruumile⁷. E. N. Setälä, L. Kettunen ja A. Saareste peavad keeleteadlastel andmetel samuti tõenäoseks siirdumist Virumaalt⁸. J. Mägiste ja A. Raun

³ E. Hjärne, Bronsfyndet från Storkåge, Fornvännen 1917, Stockholm, lk. 218 jj.; A. Europaeus [= Åyräpääl], Roomalaisen rautakauden hautalöytö Viitasaarelta, Suomen Museo 1927, Helsinki, lk. 37 jj.

⁴ A. M. Tallgren, Suomen muinaisuus, Suomen historia I, Porvoo ja Helsinki 1931, lk. 146; N. Cleve, Ett skelettgravfält från romersk järnålder på Kroggårdsmalmen i Karis (Nyland), Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XL, Helsinki 1934, lk. 67 jj.; C. A. Nordman, Germanen und Finnen in der Vorgeschichte Finnlands, Mannus 29, Leipzig 1937, lk. 486 jj.; H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II, Opetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIX, Tartu 1938, lk. 642 jj. [tsiteerin järgnevas Moora, EL II].

⁵ Nordman, *op. cit.*, lk. 486; Suomen kulttuurihistoria I, Jyväskylä — Helsinki 1933, lk. 46, 52 (A. M. Tallgren ja E. Jutikkala).

⁶ Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 98; Nordman, *op. cit.*, lk. 484.

⁷ Suomen muinaisuus, lk. 146.

⁸ Suomen suku I, Helsingissä 1926, lk. 164; L. Kettunen i kõne Tartus Opetatud Eesti Seltsi 100-a. juubeli puhul 29. I 1938; A. Saareste, Eesti keeleala murdelisest liigendusest, Eesti Keel XI, Tartu 1932, lk. 40; sama, Kumb eesti murdeist soomele on lähem: põhjaeesti või lõunaeesti?, Eesti Kirjandus XXV, Tartu 1931, lk. 42 jj. Viru rannikumurde suhtes vrd. aga eriti L. Kettunen, Suomen murteet II, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188, Helsinki 1930, lk. 209, märkus 2, viies selle ühte mingi vana ühise merekultuuriga, mis haarab kõiki Soome lahe randu, Eesti osas ulatudes ka Peipsi läänerannale. Selle ühtluse peapõhjustajaks on olnud mereliiklus ja kaubandus.

on juhtunud tähelepanu kohanimedele uurimise põhjal Saaremaale ja osalt Lääne-Eestile, kust Edela-Soome asustus võiks olla lähtunud⁹. Viimases suunas on eriti tervitatavaks ürituseks Akadeemilise Emakeele Seltsi poolt k. a. väljakuulutatud auhinnatöö Saaremaa kohanimedele üle, nende klassifitseerimine ja võrdlemine Soome kohanimedega. Loodetavasti see annab väga olulisi tulemusi ka kõnesolevale küsimusele.

On selge, et asustuse siirdumine peab jätma jälgi ka muinas-teaduslikus aineses. Käesoleva kirjutise ülesandeks olekski just muinasteaduse seisukohalt katsuda lahendada küsimust. Seejuures peame esialgu selgitama siirdumisele eelnevat olukorda Soomes ja Eestis. Nimelt on rida uurijaid väitnud¹⁰, et asustus on Soomes ja Eestis pidev vähemalt nooremast kiviajast alates ja kuulub soome-ugri algrahvale, kellega tavaliselt ühendatakse eriline savinõude ilustamiskomme kammitaoliste sissevajutistega, nn. kammkeraamika¹¹. Et R. Indreko oma uurimustes kammkeraamilise kultuuri laseb otseselt areneda veel varasemast samal alal levinud luukultuurist¹², annab väitele juurde sügavust ja kandvust, kuigi küsimust ei saa lugeda lõplikult otsustatuks. Kultuuripiirkondi ei saa ilma pikemata samastada etniliste piiridega ja eriti primitiivsemas oludes loovad majanduslikud eeldused vägagi ühtlased avaldused ainelisele kultuurile. Kammkeraamika on tüüpiline Põhja-Euraasia metsavöötmes anastaval majandusastmel elutseva rahva keraamika ja jätkub ka Põhja-Aasias teispool Uuralit kuni Baikalini ja ilmub Jaapaniski nähtavale, kus me soome-ugrilasi ometi ei oleta ei sinna sellal rännanuina ega sealt tulnuina. Selle määratu esinemisala kõrval manitseb rahvusküsimuste otsustamisel ettevaatusele ka seik, et meil ei ole praeguseni ikkagi mingisuguseid selgemaid ühenduspunkte Soome ja Ida-Baltikumi alal kammkeraamilise kultuuri ja hilisemate

⁹ J. Mägiste kõne Tartus Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolekul 29. XI 1931, lühike märkus sellest Eesti Keel X, Tartu 1931, lk. 123; A. Raun, Mida oleks ja tuleks teha eesti keele ja sugulaskeelte uurimise alal, ERK V, Tallinn 1937, lk. 209; vrd. ka Setälä, Suomen suku I, lk. 165.

¹⁰ C. Grewingk, Zur Archäologie des Balticum und Russlands, Archiv für Anthropologie X, Braunschweig 1877, lk. 318; G. Kossinna, Der Ursprung der Urfinnen und der Urindogermanen, Mannus I, Würzburg 1909; O. Almgren, Några svensk-finska stenåldersproblem, Antiquarisk Tidskrift för Sverige XX:1, Stockholm 1912; J. Ailio, Kivikauden taitteesta, Suomalainen Tiedeakatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat 1912, II, Helsingfors 1913, lk. 13 jj.; vrd. Hackman, Om Nylands kolonisation, lk. 207 ja ÆF, lk. 331 jj.

¹¹ Eesti ajalugu I, Tartu 1935, lk. 23—30 (H. Moora).

¹² R. Indreko, Eelajalooline soome-ugri rahvaste rinne läänes ja lõunas, ERK I, Tallinn 1933, lk. 126—131; sama, Soome-ugrilaste algkodu küsimusest viimaseaja arkeoloogiliste leidude valgustusel, Üliõpilasteht XX, Tartu 1936, lk. 422—423; sama, Eesti ürgaeg, Elav Teadus 69, Tartu 1937, lk. 45 jj.

asustusjäänuste vahel. Samuti ei näi seda arheoloogide väidet toetavat laplaste küsimus. Varemini peeti Setälä järgi laplasi rahvaks, kes küll erinevat tõugu, kuid juba soome-ugri ajal selle keele omandanud¹³. Tuntud lapoloog K. B. Wiklund jõudis aga hoopis teisele tulemusel — et laplased on alles ürgsoome ajal, s. t. ajal, mil läänemeresoomlased kõnelesid veel ühte keelt, kuid olid oma lähimatest keelehõimlastest, mordvalastest, juba lahkunud, jõudnud soome sugu keele mõjupiirkonda¹⁴. Uuemad uurimused on seda seisukohta kinnitanud¹⁵. Teiselt poolt on laplased vähemalt Soomes soomlastest varasemad asukad, olgu nad siis Fennoskandia ürgvanu elanikke¹⁶ või idast siia tulnud¹⁷, mida tõestab nii lapi keele suhe soome-ugri keelkonda kui ka läänemeresoome keeles esinevate balti laensõnade tungimine lapi keelde. Neil põhjusil ei saa vähemalt Soome kammkeraamilise kultuuri kandjateks lugeda soome-ugri algrahvasse kuuluvaid elanikke, vaid pigemini protolaplasi, kes sellal nii rassiliselt kui keeliliselt olid soome-ugrilastest täiesti erinevad.

Kammkeraamilise kultuuri õitseage möödus ja pronksiajal Soome jagunes kaheks selgesti eraldatavaks kultuuriipiirkonnaks: edela-soome rannikuala võttis Rootsist lähtunud germaani hõim, keele peaelatusalaks oli merendus ja kaubandus, oma valdusse, kuna sise-maa ja põhja- ning idaosa oli nomaadide, tõenäoselt laplaste asustatud, kes ühtlasi pidasid ühendust Ida-Vene pronksikultuuri keskusega. Eelrooma rauaaja alguses germaani asustus hõrenes ja siirdus muutunud majanduslikkude olukordade tõttu nähtavasti Skandinaaviasse või lõunasse. Laplased ulatusid nüüd kuni Edela-Soome¹⁸. Sama aastatuhande jooksul e. Kr. s. sattusid laplased ka lähemasse ühendusse sellal lõuna pool Soome lahte asuvate läänemeresoomlastega. Nii kohtas Eestist Soome siirduv asustus seal laplasi tõenäoselt ainsate elanikena, kes nomaadidena hõredalt ulatusid üle terve maa. Ühtlasi asustati Soome tõenäoselt alles nüüd esmakordselt rahva poolt, kes kuulus soome-ugri keelkonda. Et Soomes tõesti on just uudisasustusega tegemist, alates sajanditega p. Kr. s., mitte maa endiste asukate muutumisega „kultuurrahvaks“,

¹³ Suomen suku I, lk. 183 jj.

¹⁴ Reallexikon der Vorgeschichte, hrsg. von M. Ebert, III, Berlin 1925, märksõna „Finno-ugrier“ all, lk. 366 jj.

¹⁵ P. Ravila, Die Stellung der lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie, Finnisch-Ugrische Forschungen XXIII, Helsinki 1935, lk. 20—65. Samal ajal vrd. Setälä püstitatud astmevahelduse uuraliaegsuse teooria kummutamisirunnakuid Wiklund, B. Collinderi, L. Kettuneni ja J. J. Mikkola poolt.

¹⁶ Wiklund, *op. cit.*, lk. 367, vrd. ka lk. 368.

¹⁷ Vrd. Ravila, *op. cit.*, lk. 63 jj.

¹⁸ A. M. Tallgren, Suomen skandinaavisesta pronssikaudesta, Societas Scientiarum Fennica, Vuosikirja XV B 5, Helsinki 1937, lk. 8—17; sama, The Arctic Bronze Age in Europe, Eurasia Septentrionalis Antiqua XI, Helsinki 1937, lk. 20, 40 jj.

kelle esemekultuurilised jäänused kajastuksid paremini arheoloogilises materjalis, kui primitiivsemal elamisjärjel seisva rahva oma, selle poolt räägib just leiualade pikaldane ja ühtlane laiendumine lääne poolt üha kaugemale itta ja sisemaale¹⁹. Läänemere-soome keeltest johtuvad põhjused — omavaheline areng, balti ja germaani laensõnad — eeldavad samuti sisserändu Eestist Soome. Samuti muinasteaduslik aines — ühised esemevormid, matmiskombed ja üldise kultuuriilme suur sarnasus resp. lähedus²⁰. Seega on soome-poolsed eeldused rahva siirdumiseks täiesti olemas.

Eestipoolsete eelduste vaatlusel on tähtsaim soome sugu hõimude sinne varasem olemasolu. Omal ajal peeti ju siingi tõenäoseks alles hilisemat sisserändu ja A. Hackman pidi sellegi väite esimesena kummutama ja näitama asustuse pidevust Eesti alal vähemalt Kr. s. peale²¹. Praegu on see asustuspidevus üldiselt tunnustatud²² ja ka keeleteadlased asetavad läänemeresoomlaste Läänemere äärde väljajõudmise juba paar sajandit e. Kr. s., mõned koguni sama aastatuhande keskpaika²³. Arheoloogilise materjali põhjal ulatub asustuse pidevus aga veelgi kaugemale, selgemalt võib-olla kuni 1000 a. e. Kr., millal läänemeresoomlased võisid olla juba jõudnud välja Läänemere äärde. Eesti rooma ja eelrooma rauaaja ühenduskohti on viimaste aastate uurimiste tõttu järjest lisandunud: kalmevormides ja matmiskommetes, üksikutes esemetüüpides, keraamikas, üldises kultuurilises tagapõhjas jne., on võidud näidata kindlat paigalist arengut, seega ühtlasi ka asustuse pidevust²⁴. Ühenduses kammkeraamikaga ja luukultuuriga on muidugi ka Eesti suhtes väidetud rahvus- resp. keelearengulist pidevust, mida on tahetud näha kuni asustuskontinuiteedini peale jääaega saabunud esimestest asukatest arvates²⁵. Kammkeraamika ühendamist soome-ugrilastega puudutasin Soome puhul. Eesti suhtes olgu märgitud, et sinse esimese pealejääaegse asustusjärgu ja kammkeraamika vahel seisab kuni 2500 a. pikkune leiutühemik, kammkeraamika ise on seni

¹⁹ Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 144; Nordman, *op. cit.*, lk. 484.

²⁰ Tallgren, *op. cit.*, lk. 143 jj.; Hackman, AEF, lk. 318 jj.; sama, Die ältesten eisenzeitlichen Funde, lk. 297 jj. ja Om Nylands kolonisation, lk. 272 jj.

²¹ AEF, lk. 330—341.

²² Moora, EL II, lk. 656—663.

²³ Wiklund, *op. cit.*, lk. 370, vrd. lk. 367; J. J. Mikkola, Finisch-ugrisch und indoeuropäisch, Mélanges de linguistique et de philologie, offerts à Jacq. van Ginneken, Paris 1937, lk. 138; vrd. ka T. E. Karsten, Anzeiger der FUF-is, XXIV, Helsinki 1937, lk. 41.

²⁴ Moora, EL II, lk. 19 jj., 612 jj.; H. Moora, Neue Funde der Bronze- und frühen Eisenzeit aus Estland, Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937 I, Tartu 1938, lk. 365 jj.

²⁵ Indreko tsit. tööd; Eesti ajalugu I, lk. 23—30, 83—87 (H. Moora).

suhteliselt nõrgalt esindatud, kammkeraamilise kiviaja ja hilispronksiaja vahel, kust asustuspidevust Eestis võib enam-vähem kindlamalt jälgida, puuduvad kontinuiteedi tunnused. Ka keeleteaduslikud tõsiasiad, nagu soome-ugri keelkonna oma arengust ja sõnavaras tekkivatest muutustest tehtavad järeldused, balti laenude iseloom ja vanemus germaani laenude suhtes²⁶, eelgermaani laenude täielik puudumine ja alggermaani laensõnade väike arv²⁷ jm., sunnivad jääma keeleteadlaste poolt esitatud seisukohale, et läänemeresoomlased on tulnud ida poolt. Seejuures peab jääma lahtiseks Eesti neoliitikumi rahva määramine keeleliselt. Huvitav on keeleteadlaste väide (L. Kettunen), et läänemeresoomlased, jõudes Läänemere rannikule, on mingi balti hõimu enesesse sulatanud. Kiviaja lõpposas Eestisse tunginud venekirveskultuurist, mille kandjajaks peetakse indo-eurooplasi, näib siin kuni keskmise pronksiajani säilivat nii maa-alune laibahaud kui ka degenerereerunud nõorkeraamika ja kohati on asustuspidevusi jälgitav²⁸. Arvestades seda, võiks arvata, et läänemeresoomlaste siia jõudes asus siin hõredalt algbalti rahvast, kes enesesse oli sulatanud kammkeraamilise rahva. Samuti on meil kiviaja lõppjärgust ja vanemast pronksiajast mitmeidki kiviesemete tüüpe ja pronksesemeid, mis on tulnud ida resp. kagu suunast. Kas selle kultuurivoolu taga ei seisagi läänemeresoome algrahvas? Ühtlasi peaksime nendegi valgumist lääne suunas kujutlema pikaldase, aga püsiva immigratsioonina, mis võiks hõivata pooltuhat ja enamgi aastat, nagu näiteks Soome koloniseerimise juures näeme. Käesolevas ühenduses võime leppida teadmise, et vähemalt hilispronksiajal läänemeresoomlaste algrahvas pidi elama Väina piirkonnas nüüdses Lätis, arvatavasti ka Ida-Leedus, Eestis ja nüüdses Novgorodi ümbruses²⁹. Sellest näeme, et soomlaste edasisiirdumine ei toimunud otsese edasirännuna, vaid tuli päevakorda alles muutuvate majanduslikkude olukordade tõttu Kr. s. paiku.

Et jõuda selgusele soomlaste siirdumise lähtekohtadest Eestis, selleks ei piisa kalmetüüpide ja esemevormide võrdlusest kummalgi pool Soome lahte. Varasel rooma rauaajal ja varemini on need veel seevõrra vähe diferentseerunud ja ka materjal liiga napp, et väiksemaid lokaalseid alarühmi oleks võimalik selgemini piiritella. Küsimust peame katsuma lahendada esijoones asustuslooliselt ja siis vaatama, mis muustki materjalist tulemuse kinnitamiseks lisandub.

²⁶ Balti laensõnade suhtes on nüüd kasutada uus põhjalik töö J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 202, Helsinki 1936.

²⁷ Bj. Collinder, Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen, Skrifter utg. av K. Human. Vetenskaps. Samfundet i Uppsala 28 :1, Uppsala 1932.

²⁸ Moora, Neue Funde, lk. 367.

²⁹ Eesti ajalugu I, lk. 66 (H. Moora).

Ida-Baltikumi asustuspilti enne soomlaste siirdumist võime näha muinasteadusliku ainese alusel kaardilt „Eesti ajalugu“ I, lk. 69. Siiä märgitud leiukohad kuuluvad küll ajavahemikku 1200 e. Kr. — Kr. s., kuid asustuspilt üldjoontes ei muutu selle aja kestel märkimisväärselt. Asustust näeme koonduvat piki Põhja-Eesti rannikut, Eesti saartele ja jõgede piirkondadesse. Sisemaa on leidudest hõredam. Et selle asustuspildi hilisematest muutustest oleks võimalik midagi järeldada ühenduses soomlaste siirdumisega, peame katsuma tõestada nende leidude ja kalmete kuulumist algsoomlaste asustusele. Eesti ja Läti ala on tüüpiline kauge perifeeria, ilma kandva oma metallikultuurita. Siin võistlevad peamiselt kaks kultuurivoolu. Üks on pärit Skandinaaviast, mis Eestisse ulatub osalt üle Edela-Soome ja mille mõju kandub kuni Väinani, kust kaubateed viisid Kesk- ja Valge-Vene suunas. Teine on pärit Ida-Preisi kultuurikeskusest³⁰. Kolmandana ulatub Ida-Lätisse ja -Leedusse veel gorodištše-kultuur, mida Tallgren peabki algsoomlaste kultuuriks³¹. Näib siiski, et esimestest kahest kultuurorientatsioonist tunnistavate leidude ja kalmekujude taga ei tule näha võõrast rahvusest asustust, vaid juba soomesoolist. Peipsi taga, Ida-Lätis ja -Leedus asuv osa algsoome rahvast jäi endiselt madalamale kultuuritasemele. Metallisaamise võimalused olid raskemad, tööesemed, ehted jm. tehti luust, puust, savist ja kivist. Läänemerre suubuvate jõgede piirkondades ja mere läheduses asuvate algsoomlaste kultuur võttis aga kahest eri suunast lähtuvatel mõjustustel täiesti teise ilme. Seejuures on skandinaaviapoolne mõju täiel määral valitsev, mida eriti kinnitab sealpoolsete matmiskommete ülevõtmine³². Nimelt tuleb seeaegse tüüpilise kalmekuju — kivist kangru — päritolu otsida sealpoolt. See uus kalme tekib Ida-Baltikumis nooremal pronksiajal, ilma et tal oleks mingisuguseid vanemaid eelkujusid koha peal, seejuures

³⁰ Moora, Neue Funde, lk. 365 ja seal tsit. tööd, samuti tulevad kaardile lisada samas töös mainitud uued leiud.

³¹ Suomen muinaisuus, lk. 145 ja Suomen kultuurihistoria I, lk. 35; selle kultuuri kandjate eluviisi ja majandusliku aluse kohta uued seisukohad kokku võetud A. M. Tallgren, Problems concerning the Central-Russian Gorodishche civilisation, Eur.-Sept. Antiqua X, Helsinki 1936, lk. 171 jj.

³² Siin tekib paratamatult vastuolu keelest saadavate andmetega, kuna ootuspärane oleks suur Balti-poolne mõju ka usundis (matmiskombed!) ja tihedam kontakt kaubaühendustes. Ometi valitseb juba hilispronksiajast Skandinaavia-poolne mõju, ka usundis, kuna aga keelelistel andmetel tugevam mõju algab alles gootlastega Kr. s. ümber (mis sellal ka arheoloogilises materjalis väga selgesti kajastub). Näib, et balti laensõnade tugevus sellal onenab asjaolust, et mingi balti hõim sulas läänemeresoomlastesse, samuti piiride vahenditus naabruses, segaabeludes jne. Ka oma elujärjelt, majanduslikult aluselt ja võib-olla vaimses kultuuris ja usundiski olid naabruses asuvad balti hõimlased väga lähedal algsoomlastele (nagu arheoloogiline materjal osalt näitab), mille tõttu siin laenuid nii sügavalt

ka oma esinemises hoidudes ranniku lähedusse, saartele või vee-
teede piirkondadesse (vt. „Eesti ajalugu“ I, lk. 69). Seni on nende
päritolu küsimuses viidatud eeskujudele nii Ida-Preisid kui Skandi-
naavias, seejuures kaldudes rohkem Skandinaaviasse, eriti Ojamaa
poole³³. Ida-Preisi vastu räägib otsese kontakti puudumine sealse
alaga, vahepealsete balti hõimude matmiskombed on erinevad,
samuti on Ida-Preisid kalmete ehituse üksikasjus erinevusi, ka mae-
take seal põletatult saviurnidega. Ojamaa poolt rääkiva väitena on
tavaliselt esitatud laibamatuse esinemine kummalgi pool. Kuid on
tähelepanuväärne, et meil esineb laibamatus kogu aeg, kuna Ojamaal
tuleb see ilmsesti välispoolsetel mõjustustel tarvitusele alles eelrooma
rauaaja 1. perioodil³⁴, võib-olla koguni Ida-Baltikumi kivikirstkalmete
mõjustusel. Näib, et siinsete kivikirstkangrute päritolu suurima tõe-
näosusega tuleb otsida Edela- ja Lääne-Soomest, kus pronksiaja
jooksul tugev rootsi asustus ja mille kaudu just vanemad skandi-
naaviapoolsed mõjustused on jõudnud Eestisse³⁵, seega umbes ajal,
mil vastav matmiskomme siia jõuabki. Soomes see matmiskomme
ühtib täiesti Kesk-Rootsi omaga³⁶. Kesk-Rootsi kultuurikeskus
on sellal eriti mõjukas ja ekspansiivne ja selle kultuurivooluga tulebki
uus kalmekuju Eestis ühte viia, kusjuures tee on käinud üle
Edela-Soomes. Algsoomlaste läänepoolsetel asustusel see koduneb ja
saab omaseks. Läti alal see mõnevõrra kohastub oludele ja ehitus-
materjalile, kusjuures siin lisandub ka mõningaid teisi mõjustusi
Ida-Preisist³⁷ ja Ojamaalt³⁸. Eesti ja Läti kivikirstkalmed kajastavad
teist elatumisviisi kui Soomes. Kalmete areng on kõige tihe-
damas seoses rooma rauaaja kalmetega, ja mitte ainult kivikirst-
kalmete peaaladel, vaid ka kaugemais kohtades. Asustuse jätkumine

ei kajastunud. Ekspansioonikama ja võimsama, eluviisidelt ja vaimselt kul-
tuurilt täiesti erineva algermaani mõjud on aga seda kergemini silma-
torkavad. Keele mõjustuste äräjäämist esialgu aga seletab vahest keelte
liiga suur erinevus, mis ei soodustanud kahekeelsuse teket, samuti et
püsivam kõrvutielamine puudus.

³³ Eesti ajalugu I, lk. 74 jj. (H. Moora).

³⁴ M. Stenberger, *Gotland och den äldsta järnålderns gravskick*,
Fornvännen 1936, Stockholm, lk. 164 jj.

³⁵ E. Šturms, *Die Kulturbeziehungen Estlands in der Bronze- und
frühen Eisenzeit*, OES-i Aastar. 1932, Tartu 1935, lk. 272 jj.

³⁶ Tallgren, *Suomen skandinaavisesta pronssikaudesta*, lk. 9.

³⁷ Nii Väinal Reznase kalmes, vrd. Moora, EL II, lk. 38.

³⁸ Maa-alused kirstud Väina piirkonnas ja Bauska maakonnas,
F. Balodis, *Ethnische Probleme und die archäologischen Untersuchungen
der letzten Jahre in Lettland*, Latvijas Universitātes Raksti, Filo-
loģijas un filosofijas fakultāte, III 2, Rīgā 1935, lk. 27 jj. Väina kujuneb
just nooremal pronksiajal ojamaalaste kaubateeks Kesk-Venesse ja piki
Dneprit Lõuna-Venesse kuni Kaukaasiani. Selle tee suudme valdamise tarve
teebki arusaadavaks Ojamaa asustusrühma Põhja-Kuramaal. Et algsoom-
lased on Väina nimetuse võtnud germaani, mitte balti keelest, see johtub
arvatavasti just sellest, mitte sisserännu eriteest, nagu arvab Wiklund

on lüngatu — kivikirstkalmed ja tarandikkalmistud asuvad otseses naabruses või moodustavad koguni ühise kalme. Ei ole üldse mingisuguseid tunnuseid, mis kivikirstkalmeid nende vanemas osas võimaldaks kirjutada mõne teise rahva omaks, kui nende lõpparengus, kus nad erandita esindavad soome sugu asustust. Küll aga on mõningaid jälgi sellest, et kivikirstkalmete kõrval esines ka maa-alust laibamatust nii hilispronksiajal kui ka eelrooma rauaajal, mõnes kõrvalisemas kohas isegi rooma rauaajal. See maa-aluste laibamatuste kiht esindaks algsoomlaste algupärasest matmis- kommet, mis konservatiivselt püsis kõrvuti välismõjudel kodunenud uue matmisviisiga. Sama paralleelsust näeme ka laiba- ja põletus- matuste kõrvuti esinemises³⁹.

Nüüd võime asuda vaatlema asustuspildi kujunemist üleminekul rooma rauaajale. Väga tugev nihkumine on toimunud Kagu-Läti ja Leedu piirkonnas, kus varemini olnud soome sugu asustus on asendunud balti hõimudega. Väina joon, Bauska piirkond jne. on läinud kaduma. Põhja pool Väinat kujunev uus rahvuspiir ei jälgi looduslikku piiri ja on väga selgesti jälgitav⁴⁰. Ka puuduvad tunnused, et balti rahvas oleks sellest piirist lõuna pool esinenud endise asustuse enesesse sulatanud. Peame eeldama õige tunduvat rahva siirdumist, vähemalt teovõimsamas ja arenenumas enamuses. Põhja-Kuramaal näib rahvuspiir püsivat, ainult ojamaalaste asustus on hääbunud. Ka ei näi siin asustus eriti tihenevat — leiud on suhteliselt hõredad. Väina piirkonnast siia vaevalt märgatavamalt asukaid lisandus. Ka Põhja-Läti asustus näib otseselt püsivat. Sama piirkond, kus arvukalt esines kivikirstkalmeid, on nüüd kaetud tiheda rooma rauaaja kivikalmete võrguga. Kivikirstkalmetest hõredamas idaosas on asustuse pidevus samuti ilmne. Rahva lisandumist immigratsiooni näol on muidugi raske eitada, kuid puuduvad ka igasugused positiivsed tunnused selle tõestamiseks. Tõenäone on asustuse enese tihenemine loomuliku juurdekasvu näol, kusjuures üldiselt soodus konjunktuur tõstis jõukust. Lõuna-Eestis on asustuse pidevus selge, ainult Lõuna-Tartumaa näib nagu tihenevat rahvastikult seevõrra, et võiks oletada juurderändu. Aga kui, siis tõenäoselt juba Pihkva värava kaudu, mitte Põhja-Lätist. Ka peab arvestama, et sismaana siin eelrooma rauaaja nõrk metallikultuur kajastus hoopis napimalt, kui paremate ühendustega aladel, seega ka vanem asustus

Eberti Reallexikonis, III, lk. 370; samuti balti keelest laenatava germaanlaste nimetuse sidumine Ojamaaga, vrd. P. A r i s t e, Ojamaa — det estniska namnet på Gotland, Svia-Estonica 1937, Tartu, lk. 199—202 ja seal tsiteeritud tööd, neile lisaks Bj. Collinderi seisukoht Anzeiger d. FUF XXIII, lk. 235 jj. (keeleteadlased pole jõudnud siiski veel üksmeelsele seisukohale, et tegemist on balti laenuga).

³⁹ Eesti ajalugu I, lk. 74 (H. M o o r a).

⁴⁰ Vrd. B a l o d i s, *op. cit.*, kaart ja Eesti ajalugu I, lk. 69 ning M o o r a, EL II, Kartenbeilage I, samuti tekstis lk. 596, 662.

arheoloogilises aineses raskemini nähtav. Põhja-Pärnumaal jätkub Pärnu jõe kasutamine teena sisemaale. Audru ja Mihkli khk-s, kust meil varasemaid asumise märke, ei leia me neid aga enam. Järvamaa asustus näib rooma rauaajal jätkuvat otse vanemast, kuigi siin kivikirstkangruid on esialgu ainult Ambla khk-st. Ometi ulatub ka Anna khk. Leedu kalme eelrooma rauaaga⁴¹, samuti arvatavasti Järva-Jaani khk. Kardina kalme. Virumaa asustus jätkub otseselt vanemast, nagu see eriti kujukalt peegeldub Lüganuse khk. kalmetes. Samu jälgi on olemas Viru-Nigula, Jõhvi ja Vaivara khk. kohta. Sisemaa pool asuvate kihelkondade esiletõus ei oma niisama häid eeldusi varasemas materjalis, rahva juurdevoolu pole aga võimalik nentida. Harjumaa asustuse pidevuses on arvukad tõendid olemas. Kohati aga näib, eriti Kuusalu khk-s, et asustus on õige tunduvalt tagasi läinud ja rooma rauaaja keskelt paiksana näib lakkavat⁴². Läänemaa on endiselt asustamata. Väga suur muutus on toimunud aga Eesti saartel. Hilispronksiaja ja eelrooma rauaaja tihedast ja jõukast asustusest tunnistab siin suur arv kivikirstkalmeid, ka Muhus ja Hiiumaal, ja metallileide⁴³. Saaremaa moodustab Eesti varase metalliaja rikkaima keskuse ja on võrreldav suurtes joontes oma asendiga nooremal rauaajal. See vastab ka ta headele mereühendustele teiste metallikultuuri keskustega, eelrooma rauaajal eriti Ojamaaga; ta vahendas ka juba sellal algavat mereühendust lõunapoolsete alade ja Põhja-Eesti ranniku vahel. On tõenäone, et saarte asukad löid ka ise aktiivselt merenduses kaasa. Algsoomlaste kohastumine merega ja kaubaühenduste ning konjunktui kasutamine on mainimisväärne, sest muidu poleks ka teostunud siirdumine üle mere Soome ja just majanduslikel kaalutlusil soodsa konjunktui võimalikult tulusamaks kasutamiseks⁴⁴. Rooma rauaaja algusest peale aga Eesti saared tühjuvad⁴⁵, et alles keskmise rauaaja jooksul asustuselt tiheneda (Hiiumaa jääbki tühjaks) ja pikkamisi tagasi võita varemini saavutatud asendit. Võime uskuda, et siirdumine polnud absoluutne tühjumine — üksikute kalmete sidunemine varasema ja hilisema asustusjärguga on ilmne, kuid rahvastiku kaaluv enamus ja kindlasti aktiivsem osa on siiski lahkunud.

⁴¹ Samasugune nõel (Paide muus., nr. 41) nagu Šturms, *op. cit.*, joon. 9 : 2.

⁴² Vrd. ka P. Johansen, Eesti asustusuurimise ülesandeist, *Ajalooline Ajakiri* 1930, Tartu, lk. 14.

⁴³ Eesti ajalugu I, lk. 69 kaardi juurde tuleb märkida rida uusi leide, avaldatud Moora, Neue Funde, lk. 366 jj., neist enamus just Saaremaalt.

⁴⁴ Varemini balti laensõnadeks peetud 'laev' ja 'purje' on soomepärased ja tõenäoselt just lmsm. keelest laenatud balti keelde (J. Kalima). Ka muinasteaduslik materjal näitab, et balti hõimud ei kasuta mereühendusi aktiivselt.

⁴⁵ Rooma rauaaja algusse kuuluvaid leide Saaremaalt vt. Moora, *EL* II, lk. 173, märk. 3 ja Neue Funde, lk. 372 jj.

Kokkuvõttes näeme, kuidas arvataval algsoomlaste asumisalal Kr. s. paiku tekib kaks piirkonda, kust asustus on kas siirdunud või asendunud teise rahvaga, kuna teistes osades asustuslik pidevus on suhteliselt hästi jälgitav. Kuidas seda tõlgendada? On kaks võimalust. Asustus on majanduslikkude aluste muutumise tõttu nihkunud soodsamatele aladele oma endise ulatuse piirides või on rännanud välja, koloniseerinud täiesti uue ala. H. Moora on eriti arendanud esimest võimalust⁴⁶. Põllunduse tõus Kr. s. paiku rahva peamiseks elatusharuks olla põhjustanud kehvematele maadelt parema põllupinnasega (sellal veel mitte raskemate mullaliikidega) aladele siirdumise, sellest siis asustuspildi suur muutumine. Samal ajal tulevad asustuspilti mõjustavate majanduslikkude teguritena põllundusele kõlvulise pinnase kõrval arvesse veel vastava ala liiklemis- ja kaubandusgeograafiline asend ja loodusvarad⁴⁷. Esimese teguri hindamisel peame selle ulatust mõnevõrra koomale tõmbama. Eelpoolsest vaatlusest nägime selgesti, kuidas varase metalliaja asustusrühmad enamuses vahenditult kanduvad üle rooma rauaaega, ainult osalt tõmbuvad paremaile põllumaadele (kõige selgemini Viljandimaal). Kivikirstkalmetes kajastuv asustus on põlduhariva rahva oma, nagu see näiteks on väga selge Põhja-Harjumaa rühmas. Siin on tolmutterade analüüsi teel kindlaks tehtud kuuse suur tagasimineku subborealse aja lõpul (=hilispronksiaeg), mis on nähtavasti ühenduses maa põllunduse alla võtmisega, kuna just kuusk kannatab põletuskultuuri all⁴⁸. Kuusalu khk. Kahala järve ümbruses on väga tihe kivikirstkalmete võrk ja rahvastik nähtavasti elatus peajasjalikult põllundusest ja karjandusest. Seda tõendab kuuse äärmiselt madal protsent ja Kahala järve erakordne eutroofsus⁴⁹, samuti luudeleiud kalmetes. Mis puutub Lääne-Eesti mandri osasse, siis on see ka varemini peaaegu asustamata. Suurejoonelisemast asustuse ümberpaiknemisest võiksime siis rääkida Eestis ainult saarte puhul. Et siit aga asustus oleks ainult põllumaade tõttu loobunud, ei ole usutav. Saaremaa liiklemis- ja kaubandusgeograafiline asend on niivõrra soodus (vrd. varasel metalliajal ja nooremal rauaajal) ja asukad ilmsesti selle paremustest teadlikud, nii et kuhugi sisemaale siirdumisel parem põllumaa seda vaevalt oleks korvanud. Pealegi varasel rooma rauaajal väga vilgas mereühendus Visla suudme ja Põhja-Eesti ning Soome vahel⁵⁰ oleks

⁴⁶ Eesti ajalugu I, lk. 94 jj. ja EL II, lk. 593 jj.

⁴⁷ Moora, EL II, lk. 599.

⁴⁸ P. W. Thomson, Über die nacheiszeitliche Entwicklungsgeschichte der Wälder im ostbaltischen Gebiet, Baltische Monatshefte 1937, Riga, lk. 347, 350.

⁴⁹ Vt. järveprofiil P. W. Thomson, Die regionale Entwicklungsgeschichte der Wälder Estlands, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis A XVII 2, lk. 17.

⁵⁰ Moora, EL II, lk. 608 jj.

vaevalt jäänud kasutamata saaremaalaste poolt, kes ometi juba varemini olid sellest tulu saanud, kui see hoopis nõrgem oli. Kõigil neil põhjusil näib tõenäone oletada, et Eesti saarte asustus on Kr. s. paiku siirdunud väljapoole Eestit. Ka Väina piirkonnas paiknenud varasem soome sugu asustus on koondunud umbes samadesse kohtadesse, kuhu hiljemini tekib balti rahvas. Pole põhjust oletada siingi elatumisviisi muutumist. Et muu kivikalmete ala ei näi olevat vastu võtnud siinsetki rahvastikku, siis tuleb arvata sellegi siirdumist ühes saarlastega. Kas see siirdumine ongi ühenduses Soome koloniseerimise algusega soome sugu hõimude poolt, paiksa talupoja asustuse tekkimisega teisel pool lahte?

Soome koloniseerimine algab leidude põhjal umb. 100. a. p. Kr., nagu tõendavad leiud Karjas, Piikkiõs ja Nakkilas⁵¹. Üldiselt võiksime rääkida algusest Kr. s. paiku. Aeg sobib täiesti Eesti saarte ja Väina piirkonna asustuse siirdumisega. Samal ajal ei või me osutada ühelegi teisele alale, kust siirdumine oleks võinud lähtuda. Põhja-Harju⁵², eriti Kuusalu khk., ja Loode-Pärnumaa asustuse vähenemisest oli juttu, kuid need oleksid siiski ainult väikesed lisandid peavoolule saartelt ja Väina piirkonnast. Muud Eesti osad, samuti Põhja-Läti ja -Kuramaa näitavad pidevust, enamasti just asustuse tihenemist. Eriti Virumaal on see nii hoogus, et siit osa rahva siirdumisele pole mõeldagi. Ingerist oleks see samuti vaevalt usutav — sealt puuduvad leiud ja samuti polnud varased ühendused nii kaugele haaravad. Jääb kõige tõenäosemaks ülalmainitud asustusmuutused viia ühte soomlaste siirdumisega Edela-Soome.

Kui germaanlased umb. a. 200—150 paiku e. Kr. suudavad kõrvaldada keltide poolt mitmesugustel põhjustel moodustunud piirisulu⁵³, tekivad järjest tihenevad kaubaühendused Lõuna- ja Põhja-Euroopa vahel. Põhjamaad tõmmatakse Rooma keisririigi maailmamajandussüsteemi ja karusloomadest rikastel metsaaladel tekib soodus kõrgkonjunktuur. Eesti ja Soome suhtes olid aktiivseiks vahendajaiks Visla suudme piirkonnas asuvad göodid, nagu vastava ala metallikultuuri suurest mõjust ja mereühendustest võib järeldada. C. A. Nordman iseloomustab seda aktiivset vahendajajosa tabavalt ühenduses Soome koloniseerimisega: „...dass die finnische Kolonisation von Südwestfinnland ein mit finnischer Hilfe, in handelspolitischer Absicht durchgeführtes gotisches Unterneh-

⁵¹ Cleve, *op. cit.*, lk. 60 jj.; Hackman, Die ältesten eisenzeitlichen Funde, lk. 285 jj.; E. Kivikoski, Suomen vanhinta rautakautta, Suomen Museo 1937, Helsinki, lk. 23 jj.

⁵² Kolgast kuni Baldiskini tehtud puude tolmutterade analüüsid näitavad väga selgesti ka kuuse uut tõusu sellal, vt. Thomsoni tsit. teoses. Nähtavasti endine väga tihe asustus on hõrenenud mõnevõrra, nii et osa alemaid kasvab jälle okaspuumetsa alla.

⁵³ H. Arbmán, Zur Kenntnis der ältesten Eisenzeit in Schweden, Acta Archaeologica V 1—2, København 1934, lk. 47.

men war“⁵⁴. Kolonisatsiooni lähteruimina eespool-kirjeldatud alad olid Visla piirkonnaga ja Skandinaaviaga juba varemini ühenduses ja gootide poolt tulev aktiivne algatus — nahkade suurenev nõudmine — puudutas kindlasti esijoones neid, et alles selle järel ulatuda kaugemale Virumaa randa. Ka olid Virumaa rannikuala asustusel suured tagamaad Loode-Venes, samuti tee üle Soome lahe kergem. Väina piirkond, Eesti saared ja osalt Lääne- ja Loode-Eesti ei omanud suuremaid tagamaid, siin olid teised asustusrühmad oma huvipiirkondadega kõikjal vastas. Vahetuse teel neilt lisa hankida ei tasunud. Tuli otsustavalt vallutada uus ala paremate tagamaadega. Loomulikult ei puudunud ka varemad ühendused Soome suunas. Nii teostubki siirdumine ja selle kandjaks on just see osa algsoomlastest, kes pikemaajaliste kaubaühenduste tõttu germaanlaste ja baltlastega olid arenenud teistest oma hõimlastest aktiivsemaks ja varemini oma asukohtade poolest soodsamini situeeritud.

Nendel mitmesugustel kaalutlustel saadud tulemuse kinnitamiseks võiks vahest lisada veel paar tähelepanekut. Kõige varasemad rooma rauaaja kalmetüübid Edela-Soomes on väga mitmesugused, osalt pärit Rootsi-poolseistki eeskujudest. Kalmetüüpide kõrvuti esinemine, igasugu erandite võimalikkus on väga tüüpiline nähtus kivikalmete alal varasele rooma rauaajale, mis arenguliselt moodustab üleminekuaja. Siin esineb vana kõrvuti uuega, kontaminatsioonid ja eri mõjude vastuvõtmine teevad asja aina kirjumaks. Soomes see üleminekuajaline ilme kestab hiljemini, mis hästi seletatav asustuse iseloomuga, eri mõjudega jne. Tähelepanuväärt on aga, et rida varaseid kalmevorme Soomes liitub otseste eeskujudega just lõuna pool. Nakkila Penttala ja Piikkiõ Runko kalmete vasted on Põhja-Kuramaal Lazdiņis ja Strazdes⁵⁵. Karja Kroggårdsalmi kalmetüübi vasted samuti Põhja-Kuramaal Reinases, siis Rēzekne maak. Saleniekis ja Lõuna-Eestis Rõuge Hannustes⁵⁶. Soome lihtsatele ümmargustele kangrutele on nähtud vasteid Kesk- ja Põhja-Rootsis⁵⁷. Real neist on keskel suurem kivi. Kuid olgu juhitud tähelepanu, et säärased kalmed pole lõuna poolgi tundmata. Neid esineb nii Põhja-Kuramaal kui ka Põhja-Lätis⁵⁸, samuti näib neid Eestis olevat. Näib loomulik Soome vastavaid kalmeid siis pigemini ühendada alaga, kust enamus teisigi kalmetüüpe pärit. Soome mõningate kalmete maa-alusus näib olevat pärit Väina piirkonnast, kus eelrooma rauaajal maa-alused kirstkalmistud levinud. Samaga on ühendatav ka võrdne arengujoon Põhja-Kuramaal. Kahjuks on

⁵⁴ *Op. cit.*, lk. 488.

⁵⁵ Hackman ja Kivikoski, *op. cit.*, ning Moora, EL II, lk. 9 ja Neue Funde, lk. 374.

⁵⁶ Cleve, *op. cit.*, ja Moora, EL II, lk. 8 jj.

⁵⁷ Hackman, AEF, lk. 343.

⁵⁸ Balodis, *op. cit.*, lk. 27.

Saaremaa vastava aja kalmete suhtes kasutades ainult vanad ja väheste tähelepanekutega kaevamistulemused. Kuid võib pidada väga tõenäoseks, et Saaremaalt peab leiduma kõige tihedamalt ja kõige paremaid eeskujusid resp. eelasteid Soome kõnesolevatele kalmetele. Siit tunnemegi mitmeid maa-aluseid kivikalmeid, mis seotud väga varase ajaga, nagu Püha Ilpla ja Valjala Tõnja. Maaaluseid kangruid leidub Saaremaal massiliselt ja kuigi nad peaosas kuuluvad nooremasse rauaaega, on nende hulgas ka mõndagi varasemat. Soomes esinevad tarandkalmed on muidugi eestipoolset päritolu, kuid ühtlasi iseloomulikud kogu kivikalmete alale, et nende põhjal lähemalt lähteruumi määrata. Või kajastavad nad osalt siiski just Põhja-Harjumaalt lähtunud asukaid?

Soome varane esemeline aines on mõnevõrra üld-idabaltiline või siis seotud otseühendustega Läänemere lõunarannikule ja Rootsi. Soome varased iseseisvad ühendused lõunaaladega (Visla suudmega, Ojamaaga) ja ka kivikalmete lõunarühmaga⁵⁹ muutuvad siiski hoopis mõistetavamaks, kui arvestame asustuse päritolu. Samale lähteruumile viitavad ka mõned esemetüübid⁶⁰. Saaremaa ja Põhja-Pärnumaa seost Põhja-Kuramaa ja Väina piirkonnaga kuni Ida-Leeduni kajastab ilmekalt erilise, peamiselt eelrooma rauaaega kuuluva oimuehte levik⁶¹, mis mujal seni ei esine. Väina jõe piirkonna ja Saaremaa huvide lähedasest suhtest on meil küllaldaselt teisigi eriaegseid tõendeid, kas või Läti Henriku päevilt. Seega pole käesolevas mainitud asustuse ühissuunaline siirdumine midagi teoreetilist, vaid johtub elulistest ühishuvidest. Mereühenduse tõttu oli ka Põhja-Harjumaal seotud Saaremaaga, kui vahendajaga lõunasse. Väga tihe side oli neil aladel muidugi veel Põhja-Kuramaaga, kust võib-olla osa asukaid kaasa siirduski. Siirdumise käiku ise võime kujutella pikkamööda teostununa. Tihe vastastikune majanduslik sõltuvus oli peamiseks kaasakiskuvaks teguriks. Sellest johtubki esimese siirdumislaine lähteruumiliselt nii kirju koostis. Üldiselt püsisid veel mõni aeg Edela-Soome (ja ka Lõuna-Pohjanmaa, kuhu siirdus osalt soomesoolist asustust) ühendused lähteruumi piirkonnaga, nii Põhja-Kuramaaga ja -Lätiga, kuid ilmselt järjest nõrgenedes. Soome iseseisvus Virumaale tekkiva tugeva kultuurikeskuse suhtes — muuseas terve rida Virumaa esemetüüpe ei esine Soomes või väga nõrgalt — on ise kõige selgemaks tõenduseks, et Edela-Soome asustuse algus ei ole pärit sealt. Mõlemate

⁵⁹ Moora, EL II, lk. 310, 606 jj., 633, 634.

⁶⁰ Šturms, *op. cit.*, lk. 269; karjasekeppnõelte tüüpi Moora, EL II, joon. 26 : 4 ja Cleve, *op. cit.*, lk. 67, joon. 10 — Eestis esineb ainult Saaremaal ja Pärnu ümbruses; arvatavasti ka käevõrud Moora, EL II, lk. 436 jj.; arvatavasti ka enamus pasunotstega kaelavõrudest pole Soome rännanud Eesti põhjaranniku kaudu.

⁶¹ Moora, Neue Funde, lk. 372—378.

tõus on enam-vähem üheaegne, eeldab aga, et Soome koloniseerimise algus on mõnevõrra vanem, kui see kajastub muinasteaduslikus materjalis.

Virumaa ja Edela-Soome suhted hakkavad näitama tihene-
mise tendentsi umb. a. 300 alates, kestes paarsada aastat. Sama
aja jooksul hakkab Virumaalki siirduma nähtavasti üksikuid asu-
kaid lisaks, kuigi rahvastiku vähenemist Virumaal ei ole märgata
selle aja jooksul. Soome osatähtsus Viru keskuse suhtes tõuseb
pidevalt, kui goodid Visla suudmelt siirduvad Lõuna-Venesse ja
vastav mereühendus hakkab tagasi minema, et V saj. täiesti lakata.
Virumaa satub täielikku sõltuvusse lõunapoolsest maateest, eriti
Zemgale metallikultuurist⁶². Samal ajal väheneb muidugi oma
saaduste turustamise võimalus. Gootide vahendajaosa kadumisest tek-
kivad kaotused aga Soomes korvatakse aina tihenevate sidemetega
Rootsi suunas⁶³. Soomes üldine areng jätkab seepärast täie hooga
tõusuteed, kui Eestis ühepoolsete ja vähemtulusate ühenduste tõttu
algab tagasimine. Ja viimases seda enam, et Soome sõltuvus balti
metallikultuurist väheneb, seega Eesti vahendajaosagi ja tulud sellest.
Soome rahuldab oma metallitarbe jm. Rootsi-poolse impordiga, kuna
Skandinaavia ühtlasi moodustab uue ja ostujõulise turu Soome saa-
dustele. Eesti ja Rootsi sidemed on mõnevõrra jälgitavad, kuid
erilist tõusu siin pole märgata. Väga arusaadavalt põhjusil —
Rootsi—Ida tee ei mänginud veel mingit osa, lähem Soome rannik
rahuldab küllaldaselt oma saadustega. Nii näeme Virumaad lange-
vat kaubanduspoliitiliselt väga ebasoodsasse olukorda — sõltuvus
maateest ja Soomest, kusjuures Soome ei vajanud enam endisel
määral siitpoolset ekspordi. Jõukana elama harjunud Virumaa
rahvastikule oli see muidugi raskeks hoobiks. On tunnuseid, et
Virumaa eriti keskmise rauaaja alguses muutub ekspansiivseks, tea-
taval määral uute soodsate ühenduste ja turgude otsijaks nii Idas
kui Läänes. Kui varemini headest kaubaühendustest saadav suur
lisatulu võimaldas asustusel väga tiheneda, siis nüüdne ebasoodus
olukord sundis rahvastikku hajuma, nagu see teistegi Eesti keskuste
suhtes samal ajal on ilmne. Virumaale näib see olnuvat aga eriti
otsustava tähendusega.

Kui võrdleme rooma ja keskmise rauaaja leidude leviku kaarte,
„Eesti ajalugu“ I, lk. 89 ja 125, omavahel, võime näha, kuidas
Eestis on toimunud asustuse hajumine. Virumaa suhtes ei märka
me erilist muutust. Kui võrrelda veel ka noorema rauaaja leidude
levikut lk. 152, siis võiksime peaaegu väita, et Virumaa on olnud
pidevalt asustatud rooma rauaajast peale kuni ajaloolise ajani.
Tutvudes aga lähemalt leiumaterjaliga, ei või selles enam nii kindel

⁶² Moora, EL II, lk. 681 jj.

⁶³ Nordman, op. cit., lk. 489 jj.

olla. Umb. 500—550 p. Kr. näib Virumaal toimuvat suur murrang. Tekib asustuse lünk. Enam-vähem kõik Virumaa rooma rauaaja kalmed on pidevalt olnud tarvitusel umb. selle ajani ja siis maha jäetud. Erandiks on Kadrina ja Haljala khk., mis aga keskmisel rauaajal seisavad Harju tugeva mõju all nii esemetüüpides kui matmiskommetes. Kui Virumaa kalmetes mujal esineb nooremaid asju, siis kuuluvad need noorema rauaaja hilisemasse järku või ajaloolisse aega ja on sealjuures pärit juhuslikest matuseist (nagu Viru-Nigula Iila), enamuses aga ohverandidest. Keskmise rauaaja lõpu ja noorema rauaaja matused on siin hoopis teist tüüpi — peaaegu erandita laibamatused, kas maa-alused või kääpais (vadja mõju!) ja — mis eriti oluline, — oma asukohtadelt ei liitu siinsete kivi-kalmetega. Ka mujal Eestis matmiskombed muutuvad mõnevõrra, kuid endiste kalmete kasutamises ja uute paiknemises, samuti kalmetüübi arengus, on pidevus jälgitav, nii eriti Harjus, Lääne-Eestis, saartel, Viljandimaal ja Tartumaal, kuna Järvamaa põhjaosas see on vähem selge. Virumaa asustus, vähemalt oma peaosas, on siirdunud. Eesti asustuse arenguline pidevus mujal on selge ja ilma eriliste hüpeta. Nenditav on kõikjal hoogus sisekolonisatsioon, endiste tiheda rahvastikuga keskuste hajumine, kuid Virumaa asustuse lisandumine Eesti muudesse osadesse ei ole tõendatav. See on siirdunud väljapoole Eestit. Ja näib tõenäone, et üle lahe Soome, teostades seal Häme koloniseerimise, ja Ingerisse, andes seal alguse vadjalaste tekkimisele.

Ingeri liitumine umb. selle aja ümber Eestiga on tõestatud leidude najal, kuigi neid sealt seni on väga vähe⁶⁴. Kahjuks ei tea me ka matmiskommete muutumise kohta uuel alal midagi. Siirdumise põhjused Ingerisse võivad olla vastavalt Virumaal tekkinud olukorrale uute paremate ühendustega alade asustamine. Vene-poolsete, eriti lõunasse Dnepri piirkonda, ühenduste osatähtsuse tõus sellal on tõestatud⁶⁵. Võib-olla on siin tegemist suuremat tulu töötavate ühendusteendi alla võtmisega⁶⁶.

Keskmise rauaaja alguse ehtevorme, mis levivad Eestisse maateede kaudu, on rohkel arvul ka Soomes, nii labidasjalgsed sõled, nõelakojaga ja rõngasgarnituuriga ambsõled, paksenevate otstega

⁶⁴ Moora, EL II, lk. 682; A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, Acta et Comm. Univ. Dorpatensis B VIII 1, Tartu 1925, lk. 32.

⁶⁵ Moora, EL II, lk. 680; M. Schmiedehelm, Keskmise rauaaja aareleide Kambjast, ERM-i Aastar. IX—X, Tartu 1934, lk. 222.

⁶⁶ Soomes leitud avaari päritoluga esemed ongi tõenäoselt siitkaudu rännanud (Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 131), kuna Eesti-Läti üle pole jälgi. Schmiedehelmi *op. cit.* mainitud vööosad on nähtavasti Ojamaa importesemed, vt. B. Nerman, Die Völkerwanderungszeit Gotlands, Stockholm 1935, lk. 127. Venest pärit leide vt. veel Hackman, ÆF, lk. 351 jj.

kaelavõrud jt.⁶⁷. Hilisemad vormid enam sellises ulatuses Soome ei tungi — ühendus on väga nõrgaks muutunud. Eriti huvitav on Virumaa eritüübi, lamedate, emailiga ilustatud hoburaudsõlgede levik Soomes, mis tähistab peamiselt Kokemäe jõge pidi Hämesse suunduvat ühendusteid⁶⁸. Teine asustuse levikusuund Hämesse on Lääne-Uusimaalt Karjaa-Lohja veeteed kaudu⁶⁹. Nähtavasti neid kahte teed kaudu, mis märgitud juba varemini alanud asustuse levikuga, tungivadki uued siirdujad Virumaalt Häme südamaadele. Nende tihe side laplastega, mille algus veel Virumaal asudes ulatub kindlasti ajaliselt kaugele tagasi, kestab edasi, nagu näeme ka ajaloolisel ajal. Et järjest põhja poole ja sisemaale tõmbuvaid laplasi kergemini oma majandusliku eksploateerimise all hoida, samuti, et osa saada väga soodsatest Rootsi-poolsetest ühendustest ja pääseda Virumaal tekkivast majanduslikust ummikust, mis ühtlasi tähendas vaesumist — need on siirdumise põhjused. Juba varemini samas suunas siirdunud kaasmaalased ja tihedad majanduslikud ühendused mõjusid samuti soodustavalt. Kalmevorm — kivikalmed ilma korrapärasema seemise ehitusega — ei räägi siirdumise vastu, sest ka Eestis hakkab selgejooneline tarandehitus kaduma samal ajal. Küll aga sattusid uudisasukad, nagu kogu Soomegi sellal, õige tugeva Rootsi-poolse mõju alla, mis seletatav ühepoolsete, väga intensiivset laadi ühendustega⁷⁰. A. 600 paiku algab aga ühtlasi kujunema soome oma ilmega kultuur⁷¹.

Soome enese materjalis puuduvad sundivad põhjused eeldada sellal tugevamat immigratsiooni. Mõned soome uurijad kalduvad siiski arvamusele, et seda on olnud, mis vastavalt Eestis mõjus rahvastiku vähenemisenä ja osalt seletab siinset keskmise rauaaja (eriti a. 550 alates) leidude nappust⁷². Põhjused on siis rohkem Eesti poolel selgitatavad. Ka keeleteaduse tulemused eeldavad sellal immigratsiooni Soome. L. Kettunen asetab soomlaste ja hämelaste siirdumise Soome V—VI sajandisse p. Kr., kusjuures ta nn. pärissoomlasi arvab pärinevat Ida-Eestist ja hämelasi Ingerist. Samal ajal olla idaeestlasi ja võib-olla ka lõunaestlasi läinud Ingerisse, kus nad sulanud sinnajäänud hämelastega ja moodustanud Novgorodi huvidealal VII sajandist peale vadja rahva⁷³. Muinasteadusliku materjali põhjal tuleks pärissoomlaste siirdumise algus ja lähteruim viia ühte ülalsaadud esimest siirdumist käsitlevate tulemustega, kuna

⁶⁷ Moora, EL II, vastavad peatükid ja levikukaardid.

⁶⁸ E. Kivikoski, Loimafyndet, Finskt Museum 1936, Helsinki 1937, lk. 8; vrd. Moora, EL II, Kartenbeilage XIV.

⁶⁹ Nordman, *op. cit.*, lk. 485; V. Voionmaa, Eesti majanduslikke mõjusid Soomes vanemal keskajal, Ajalooline Ajakiri 1936, lk. 60—61.

⁷⁰ Nordman, *op. cit.*, lk. 490 jj.

⁷¹ *Ibid.*, lk. 492 jj.; Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 135 jj.

⁷² Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, lk. 32.

⁷³ Kõne Tartus ÕES-i 100-a. juubeli puhul 29. I 1938.

hämelaeste peaosas siirdumine oleks V—VI sajandil, seejuures Virumaalt, kust osa asustust suundub ka Ingerisse, kuhu muidugi võis lisanduda ka teisi hõimlasi Vene või Kagu-Eesti poolt. Hiljemini juba kas osalt slaavlaste survele või mõne teise teguri mõjul algab vadjalaste tagasivalgumine Virumaale, ulatudes kuni Peipsi läänerannikule.

Peale Virumaa asustuse siirdumist kahes eri suunas näivad Eesti ja Soome vahelised suhted ajutiselt nõrgenevat. A. 700 ümber on neist jälle jälgi, kuid seekord on Soome aktiivsemaks pooleks. Soome päritoluga sõled, käevõrud ja odaotsad ilmuvad Põhja-Eesti, eriti Harjumaa leidudesse. Ajaliselt järgneb sellele umb. a. 800 ümber Eesti-poolne aktiivsus, mis väljendub mitmesuguste esemetüüpide edasiandmises⁷⁴. Soomest tuntakse sellest ajast kalmeleide, mis koosnevadki peamiselt siitpoolseist esemetüüpidest⁷⁵. Neil põhjusil on oletatud sellal uut rahvastiku lisasiirdumist Soome, mis suundus Päris-Soome ja Ala-Satakunta⁷⁶. Aktiivne Eesti-poolne mõju Soome kestab kogu noorema rauaaja, kuid tähelepanuväärt on just selle tugevus 800. a. paiku ja IX sajandil. Rahvastiku lisasiirdumine on väga tõenäone, kusjuures seekordseks lähteruumiks näib olevat Harjumaa. Ometi on see siirdumine hoopis väiksem, kui kaks varasemat, ja nii ei teki ka sel korral lähteruumi asustuses sellist põhilist murrangut. Asustuslooliselt on seda siirdumist Eestist raskem tõestada, kuna ka vastav kaevamismaterjal on hoopis puudulik. Siirdumise põhjusi on samuti raskem määrata, tõenäoselt aga seegikord on need majanduslikku laadi. Kestvate ühenduste jätkamise tõttu lähte- ja sihtmaa vahel on seekordsel siirdumisel ka pigemini viljastav kui halvav mõju.

Ida-Soome asustuskäik ja karjalaste ilmumine sinna nooremal rauaajal on juba küsimus omaette ja võib jääda siinkohal kõrvale⁷⁷. Eesti alalt siirdujad seal igatahes mingit osa mänginud ei ole. Nõnda oleksime puudutanud just Lääne-Soome asustuse päritolu, kuna see on tihedasti seotud Eesti alaga. Küsimust on käsiteldud peamiselt muinasteaduse saavutatud tulemuste asustusloolisel rakedamisel. Ei või mingil määral kindel olla, et siin võetud seisukohtades ei tuleks muudatusi, kuid peajoontes julgen pidada siirdumise käiku õigeks. Otsustav sõna jääb muidugi keeleteadusele ning

⁷⁴ Nii rõngaspeanõelad, vt. E. Ariste, Die estländischen Ringkopfnadeln, ÖES-i Toimetused XXX, Tartu 1938, lk. 61; moonnuppotstega ambsõled, vt. C. A. Nordman, Karelska järnåldersstudier, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXIV, Helsinki 1924, lk. 110.

⁷⁵ Tallgren, Zur Archäologie Estis II, lk. 185.

⁷⁶ Tallgren, *op. cit.*, lk. 185—186; Nordman, Germanen und Finnen, lk. 496.

⁷⁷ Nordman, *op. cit.*, lk. 497 jj. on küsimuses võetud seisukoht muinasteadusest lähtudes; keeleteaduse seisukohalt vt. Kettunen, Suomen murteet II, lk. 202 jj.

käesolev kirjutus ongi osalt mõeldud ergutuseks sinnapoole. Kui hämelaste ja vadjalaste osa näib suhteliselt kergesti sobivat muinas- ja keeleteaduse tulemustes, siis kindlasti suuremaid raskusi on pärissoomlastega, keda samuti tahetakse panna siirduma ida poolt ja suhteliselt hilja. Pärissoomlaste murde tekkimisele on muidugi eriti oluline hilisem lisasiirdumine Harjumaalt ja tihe läbikäimine pikema aja jooksul nii varasema kui hilisema lähteruumiga, samuti rooma rauaaajal ja keskmise rauaaaja alguses siia segunenud virumaalased. Ka ajaloolisel ajal kestvad sidemed Eesti ja Edela-Soome vahel on selle murde teinud erakordselt lähedaseks eesti keelele — mereühenduste tõttu muidugi eeskätt seda teostanud rannikurahva omale⁷⁸. Ala-Satakunna murde teke, Häme levikuala, murrete segunemised Uusimaal — kõik need nähtused kattuvad suurepäraselt muinasteadusest saavutatavate tulemustega. Kas aga nii mõnedki keeleteaduslikud nähtused Lääne-Soomes ei ole kergemini seletatavad just käesolevas näidatud esimese lähteruumiga ja sealsete suhetega?

Siirdumise põhjused on nähtavasti otsustavas osas majanduslikud — soodsamate ühenduste ja tagamaade taotlemine. Teiste rahvaste ekspansiooni surve ei näi siirdumistes mängivat mingit olulisemat osa; ülerahvastus võib-olla ainult olukorras, kus üldkonjunktuuri halvenemine tekitas vaesumisohu ja sundis tihedamaid keskusi hajuma elamisvõimaluste hankimiseks. Vastavalt neile põhjustele on siirdujad ikka kõige aktiivsem ja arenenum, ühtlasi jõukam ja kõrgema kultuuritasemega harjunud osa rahvastikust. Seda näitab juba seegi tase, mis nad sihtmaale kaasa viivad ja mis seal end olulise tõusuna laseb registreerida. Samadel põhjustel tuleb põllunduse osatähtsust asustuspildi kujunemisele mõnevõrra vähendada kaubandusgeograafilise asendi ja tagamaade arvel. Et uudisasukad olid põhiliselt siiski talupojarahvas, selles ei ole kahtlust. Ka siirdumine ise näib haaravat hoopis laiemat hulka, kui seni teoreetiliselt arvatud. Küll näib tõenäone selle teostumine mitme inimpõlve jooksul, kuid lähteruumile mõjus see pikaldane tühjumine halvavalt. Siirdumise iseloom tingis selle. Soomes ei tekkinud mitte Eesti kolooniad, vaid Soome! Vahekord ei jäänud emamaale ekspluaateeritavaks põhjustel, et siirdumine oli seda ka sõna täies mõttes ja et siirdujad ei jäänud majanduslikku sõltuvusse lähtemaas., vaid sõltusid väljaspool lähtemaad päritolevaist vahendajaist. Nii mõistamegi, miks ennemini esirinnas seisnud alad jäävad peale siirdumise teostumist sajandeiks kiratsema (Saaremaa, Virumaa) või koloniseeritakse kohe võõra rahva poolt (Väina piirkond). Siirdumine näitab selgesti kolme intensiivsemat perioodi vastavalt eri lähteruumidele ja kujunevaile majanduslikele olukorrale. Palju siirdumine oli seotud sugukondade või hõimudega, ei tea. Kuid ilmselt on tege-

⁷⁸ Kettunen, *op. cit.*, lk. 1 jj., 14, 209, märk. 2.

mist eri asustusrühmadega, mis olid tihedasti seotud majanduslikkude huvidega. Ühe osa siirduma hakkamine kiskus paratamatult kaasa teisedki. Näib küll, et jäetud alad ei jäänud täiesti asustuseta, kuid aktiivsema enamuse siirdumine oli siiski raskeks murdekohaks vastava ala osatähtsusele. Vastavalt siirdumise iseloomule katkes mõne aja pärast ka suhtlemine lähtealaga kui kasutu. Erinev on kolmas siirdumisperiood, nagu juba eespool märkisime. Soomlaste Soome siirdumisel alates ajaga Kr. s. ümber kuni umb. a. 600 p. Kr. oli aga oma peatulemuses halvav mõju Eesti asustuse, majanduselu ja ühiskondliku elu kujunemisele. Selles perspektiivis peame hindama Eesti kujunemist ka sellele järgneval ajastul. Küsimuse selgitamine pole nõnda siis tähtis ainult siirdumise enese käigu ja sihtmaa seisukohalt, vaid selle tingimuste ja iseloomu mõistmine aitab meid ühtlasi lähemale lähtemaa olude ja arengu õigeks hindamiseks.

A. Vassar.

Les lieux de départ des Finnois pour la Finlande.

Résumé.

Les recherches archéologiques aussi bien que philologiques sont parvenues à la conclusion commune que le passage des Finnois en Finlande s'est effectué de l'Estonie à travers le golfe de Finlande à partir du commencement de notre ère pendant plusieurs siècles. Les causes de ce déplacement sont de caractère économique, aussi le passage s'effectuait-il lentement et par petits groupes. Cette colonisation nouvelle signifiait pour la Finlande le peuplement définitif du pays par une population agricole et sédentaire. Les nouveaux-venus n'y trouvèrent devant eux qu'une population très clairsemée de lappons nomades. A la lumière des matériaux archéologiques le procès du déplacement se présente de la façon suivante. D'abord fut colonisé le littoral du Sud-Ouest de la Finlande, où se fixèrent les colonisateurs parti surtout des îles estoniennes et de la région de la Duna, moins de l'Estonie de l'Ouest et du Nord-Ouest. Plus tard la colonisation se propageait selon la rivière de Kokemäe et dans la direction de Karja-Lohja dans la province de Häme, où se rendirent les habitants surtout du district de Virumaa. Le mouvement de déplacement fut si intense, particulièrement vers les années 500 et 600, que le pays de départ se vidait presque. La dernière émigration vers la Finlande eut lieu vers l'année 800. Elle embrassa de nouveau surtout la Finlande de Sud-Ouest et avait pour son origine vraisemblablement surtout le district de Harjumaa. L'éclaircissement plus détaillé du procès de ce déplacement, qui a besoin encore du support de la linguistique, n'est pas seulement important pour comprendre les conditions et le caractère de ce mouvement en lui-même, mais aussi pour évaluer exactement les conditions du pays de départ. Le fait, que l'Estonie a donné pendant presque 1000 ans des habitants dans une quantité plus ou moins grande à la Finlande, est important pour la compréhension de la formation du peuplement, de la vie économique et sociale de l'Estonie, car cet événement ralentissait dans une certaine mesure le développement normal du pays.

Liivimaa rüütelkonna poliitiline meelsus a. 1700.

Põhjasõja lahtipuhkemine langeb ajajärku, mil olid tekkinud suured muutused Liivimaa majanduslikes ja poliitilises olundeis.

Rootsi valitsuse teostatud reduktsioon oli esile kutsunud opositsioonilise liikumise Liivimaa aadlis, sest Rootsi laiaulatuslik agraarpoliitika ei ähvardanud aadlit viia üksnes majandusliku, vaid ka poliitilise iseseisvuse hääbumisele. Mõisade tagastamine tähendas endistest aegadest päritolevate eesõiguste tühistamist ja näitas kujukalt Rootsi valitsuse tendentsi hävitada aadli korporatiivset vaimu ja selle lahkseisundit. Liivimaa rüütelkonna poolt oma eesõiguste eest peetud võitluses ei ilmne üksnes maa mõjukama seisuse vastupanu kasvava absolutismi vastu, mis kehastus Karl XI-s, vaid lisaks sellele kerkis päevakorrale põhimõtteliselt nii mitmeti tõlgendatud ja tõlgendatav küsimus, nimelt Liivimaa seaduslik vahekord Rootsi valitsusega.

Liivimaa rüütelkond arvas end olevat Rootsiiga vaid personaal-unioonis, mis eeldas ühist valitsejat mõlema autonoomse, teineteisest täiesti sõltumatu valitsuskorra juures. Liivimaas ei nähtud mingit Rootsile alluvat provintsi, vaid selle juhtivaks instantsiks peeti oma maapäeva, mille tegevuspiirkond oli kindlaks määratud aadlile varemini loovutatud privileegidega¹. Selliseid vaateid avaldas eriti Johann Reinhold von Patkul, kelle teadvusse oli sügavasti imbuanud Hugo Grotiuse ja Puffendorfi riigiõiguslik õpetus: iga rahvusliku õiguse aluseks on leping kuninga ja rahva vahel; lepingu rikkumine kuninga poolt vabastab selle alamad riigiastavusest². Uute korraldustega aga ei olnud Rootsi valitsus sugugi arvestanud Karl IX poolt Liivimaa aadlile restitueeritud õigusi, mispärast tunduski neile täiesti legaalsena olevat alustada võitlust reduktsiooni vastu.

Avalik opositsioon, mis algas reduktsioonikomisjoni tegevusse astumisega 1681, leidis traagilise lahenduse 12. XII 1694 Stokholmis väljakuulutatud otsuses, mille põhjal Patkul mõisteti surma, ja mõned päevad hiljem ilmunud kuninglikus määruses, mis hävitas lõplikult ka juriidiliselt aadli poliitilise autonoomia alused.

Hirmunud neist sündmusist, oli Liivimaa rüütelkond sunnitud loobuma opositsiooni jätkamisest, et vähemalt näiliselt alistuda Rootsi ülemvõimule. Triumfeerivalt võis kindralkuberner Hastfer teadustada kuningale aadli üle saavutatud võidu tulemusist. „Aadli opositsioon on täiesti raugenud,“ kirjutas ta 28. X 1695 Stokholmi, „osa

¹ C. Schirren, Die Recesses der livländischen Landtage aus den Jahren 1681—1711, Dorpat 1864, lk. 162.

² C. Mettig, Johann Reinhold von Patkul, Nordische Rundschau, II Jahrgang, Band III, Reval 1885, lk. 42.

aadlist on püüdnud leppida olukorraga, kartes kuninga viha alla sattumist; teine osa on aga täiesti rootsimeelne³.”

Ülaltoodud Hastferi väide, olles mõjustatud esimesest võidu-rõõmust, omas liiatigi optimistlikku värvingut tõelise seisundi kirjeldamiseks. Aadlikeade avalik opositsioon rauges küll esialgu Liivimaal, kuid puhkes seda hoogsamalt esile väljaspool kodumaa piire Patkuli tegevuses ning leidis ilmse väljenduse Liivimaa rüütelkonna suhtumises Rootsi võimudesse peatselt puhkenud Põhjasõja sündmustiku keerises.

Ümberlökkamatuks ajalooliseks tõsiasjaks on fakt, et Patkul, sõlmides 24. VIII 1699 Varssavis Liivimaa rüütelkonna nimel kapitulatsiooni August II-ga, ei teinud seda isiklikul initsiatiivil, vaid ta omas selleks volitust Liivimaa rüütelkonnalt. Selle tõenduseks on säilinud ajalooliselt tähtis dokument, 28. II 1699 koostatud kiri „12 truud patrioodi“ poolt, kes olid kokku tulnud salaja, et valmistada soovitud volitust kapitulatsiooniks. Kogu sellest loost, mainitakse kirjas, teadvat vaid „12 truud patriooti“, kuid ei võivat kahelda, et Riia vallutamisel ei liituks veel nendega teisigi kaasmõtlejaid. Kindluste vallutamine ei tekitavat mingit raskust, sest komandantideks olevat nende sugulased, ja nemad, s. t. koosviibijad, hoolitsevat juba selle eest, et õnnestuks kogu ettevõtte⁴. On säilinud ka veel samal päeval dateeritud Liivimaa rüütelkonna pitsatiga varustatud instruksioon Patkulile, milles on märgitud mõned punktid, mis pidid olema Patkulile teatavaks juhtnõõriks kapitulatsiooni teostamisel⁵. 28. II 1699 läkitas maanõunik Gustav von Budberg sakslaste väejuhile kindral-leitnant Flemmingile kirja, avaldades viimasele kogu rüütelkonna nimel tänu nende päästmiseks ülesnäidatud kaasabi eest⁶.

Nagu neist üksikuist säilinud ürikuist näha, olid mõned Liivimaa aadlikud informeeritud Patkuli plaanidest ning töötasid koguni nende teostamiseks niipalju kaasa, kuivõrra see osutus võimalikuks Rootsi valitsuse valve all. Siinjuures võiks aga tekkida kahtlus, et kuigi Patkulil oli poolehoidu Liivimaa aadlis, ei tähenda see veel, et need 12 isikut, kes andsid Patkulile volituse, oleksid väljendanud sellega kogu rüütelkonna soove. Kuid arvestades Liivimaa aadli poolt nii mitu aastat peetud võitlust Rootsi valitsuselt tehtud korralduste pärast, mis tegelikult hävitasid rüütelkonna kui iseseisva korporatsiooni poliitilise ning majandusliku iseseisvuse, ja neid suuri vabadusi, mis Patkul lubas neile saavutada August II kaasabil,

³ A. Buchholtz, Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls, Riga 1893, lk. 107–108.

⁴ A. F. Büsching, Magazin für die neue Historie und Geographie, 15. Teil, Halle 1781, lk. 292–293.

⁵ Instruksioon on toodud artiklis „Was vollte Reinhold Patkul?“ Das Inland 1861, nr. 42.

⁶ Das Inland 1861, lk. 647.

oleks küll raske uskuda, et aadel oma tervikus oleks jäänud passiivseks sellise kardinaalse küsimuse vastu, mis käis nende endise privilegeeritud seisukoha restitueerimise kohta. Mis olekski õieti Liivimaa rüütelkonda sidunud Rootsi valitsusega? Liivimaa oli ja jäi vaid Rootsi poolt vallutatud provintsi, mille saatuse üle otsustas Rootsi riigipäev, arvestamata endiste valitsejate antud eesõigusi. Patkulil ei olnud võimalik pidada salajasi läbirääkimisi kogu aadliga, vaid ta astus otsesesse ühendusse ainult mõningatega neist⁷. Nende „12 truu patrioodi“ hulgast leiame isikuid, kes olid võidelnud ühes Patkuliga Liivimaa rüütelkonna õiguste eest. Kui nad tookordses võitluses figureerisid kogu aadli esindajaina, miks ei võinud nad nüüdki teotseda samasuguseil volitusil? Et aadel oli kontaktis Patkuliga ning lootis ta peale, näitab ka Sesswegeni õpetaja Johann Neudahli teade Liivimaa kindralkubernerile Dahlbergile, milles kõneldakse, et major Klodt olevat juba enne vaenlaste sissetungimist trööstinud Selsau talupoegi Patkuliga⁸. Asjaolu aga, et Liivimaa aadel ei läinud saksilaste sissetungimisel avalikult vaenlaste ridadesse, on andnud põhjust väidete esiletoomiseks, nagu oleks Liivimaa aadel, vaatamata rahulolematusele, siiski jäänud truuks Rootsi valitsusele. Aadli lojaalsuse tõendusena toob C. Schirren esile fakti, et saksilaste üleminekul üle Väina jõe võeti aadliilt Patkuli nõul nende hobused, sest kardeti, et hoolimata kibestunud meeleolust, mis valitses maaomanikkude seas Rootsi valitsuse vastu, aadlikud võisid siiski välja astuda oma kuninga eest⁹. Kuid hobuste revireerimine vaenlasilt on sõjas harilikuks nähtuseks ning võis pigemini toimuda saksilaste soovil, et rootslased ei saaks end varustada hobustega¹⁰.

Avalik väljaastumine Rootsi vastu oleks olnud liiga riskantne, mille võimalikke tagajärgi juhul, kui ettevõtte poleks õnnestunud,

⁷ Patkul viibis veebruari keskel 1699. a. mõned päevad Riias, et saada rüütelkonnalt volitust kapitulatsiooniks, mille vajadust ta tonitas ka omas märgukirjas August II-le. Enne kui ette võtta „Entreprise“¹, tähendab Patkul selles, tuleks maa seisustega teha *pacta subiectionis* (vt. Büsching, *op. cit.*, lk. 283—284). Seepärast valmistatigi ühel ja samal päeval kiri Flemmingile ning instruktsioon Patkulile. Raske on teha kindlaks, kes kuulusid nende hulka, kellega Patkul pidas läbirääkimisi 1699. a. alguses. C. Schirren nimetab Platenit, Vietinghoffi ja Budbergi (C. Schirren, *Zur Geschichte des Nordischen Krieges*, Rezensionen, Kiel 1913, lk. 70). Nende hulka võis veel kuuluda major Klodt, nagu seda näitab Sesswegeni õpetaja Johann Neudahli teadaanne Dahlbergile 18. III. 1700.

⁸ Liivimaa Rootsi Kindralkubeneri Arhiiv (asub Riigi Keskarhiivis), XX, 19, Neudahl Dahlbergile 18. III 1700.

⁹ C. Schirren, *Zur Geschichte des Nordischen Krieges*, Rezensionen, Kiel 1913, lk. 71.

¹⁰ Vt. S. Schartau, *De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott*. I, Livland, Karolinska Förbundets Årsbok 1924, Stockholm 1925, lk. 46.

pidid arvestama aadlikud, kelle tegevuses üldse ilmneb ennem reaalspoliitiline kui ideeline tendents. Iseloomustava näitena ses suhtes võiks esile tuua maanõunik Reinhold von Ungern-Sternbergi manitsust rüütelkonna peamees Taubele teotseda ettevaatlikult, et muutlikudel aegadel endale mitte võtta mingit vastutust, kui kaalumisele tuli küsimus, kas täita Tallinna piiramisel 1710. a. Peeter I poolt aadlile avaldatud proklamatsioonis esinevat käsku, mis nõudis neilt lahkumist linnast ning tagasitõmbumist mõisadesse¹¹. Ei olnud ka suuremaid tagatise selleks, et Patkuli kavatsatud ettevõtte õnnestuks. August II poolt Liivimaa vallutamiseks väljapandud sõjavägi oli võrdlemisi väkese arvuline ning lootused Venelt saadavale abile veel küllalt küsitavad. Rootsi aga oli tol ajal vägevaim riik Põhja-Euroopas, kelle lõplikku kaotusse ei tahtnud rüütelkond uskuda ka veel siis, kui Peeter I oli andnud juba otsustava löögi Rootsi vägevusele. Nii võeti 1710. a. Peetriiga sõlmitud Eesti-¹² ja Liivimaa¹³ rüütelkonna kapitulatsioonidesse üles punkt, milles räägitakse veel nende mõlema provintsi tagasilangemise võimalusest.

Oleks Riia vallutamiskatse õnnestunud ja August II suurema jõuga tunginud Liivimaa kallale, siis oleks suurem osa aadlist (erandid on ikka võimalikud) toiminud teisiti¹⁴. Seepärast ei saa veel näha erilist truuduseavaldust Rootsi valitsusele, kui Patkuli kutsel 1700. a. aadlikud ei ühinenud temaga¹⁵. Otse selle vastu leidub nii mõnigi vihje, mis laseb kahelda aadlike lojalsuses ning nende püüetes teotseda Rootsi huvides, kuigi nad ei liitunud Patkuliiga avalikus tegevuses.

Saksilaste sissetungimisel oli Dahlberg kohe isiklikult teatanud endistele Rootsi sõjaväe ohvitseridele¹⁶ ja käskinud neil koguda omas kreisis vabatahtlikke meeskondi aadlikest, mõisarentnikest ja talupoegadest tõkke tegemiseks maad mööda liikuvatele vaenlaste röövsalkadele. Kuid keegi neist polnud tähele pannud Dahlbergi käsku, mis pärast viimane oli sunnitud 11. mail pöörduma uute manitsustega samade isikute poole, et need teataksid vähemalt kirjalikult Riiga, kui suure meeskonna igaüks neist on kogunud või mõtleb veel koguda¹⁷.

¹¹ P. Baron Osten-Sacken, Zur Capitulation des estländischen Ritter- und Landschaft am 29. Sept. 1710, Reval 1910, lk. 23.

¹² Osten-Sacken, *op. cit.*, lk. 29.

¹³ C. Schirren, Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen, Dorpat 1865, lk. 44.

¹⁴ Schartau, *op. cit.*, lk. 47.

¹⁵ C. Schirren, Characktere und Menschheitsprobleme. Eine Sammlung öffentlicher Vorträge, Kiel 1912, lk. 207.

¹⁶ Tähendatud kiri oli Dahlbergilt saadetud 12. II 1700 6 isikule: ülemleitnantidele Brakelile, Billingshausenile, parun Schoultzile, Budbergile, Pahlenile ja Abedyllile. LRKkA, IV, 38a.

¹⁷ LRKkA, IV, 38a.

Vaenlaste sissetungimisel põgenesid aadlikud linnadesse, kas Riiga, Tartu või Tallinna, ilma et nad oleksid teinud mingit katset kaitse organiseerimiseks vaenlase vastu. Kindral-kortermeister Carl Magnus Stuart nägi aadlikkude põgenemises vaenlaste eest erilist truuduseavaldust Rootsi valitsusele. Kuid Dahlberg ei pidanud aadlikkude loobumist vaenlaste röövsalkadele vastupanu organiseerimisest kuidagi kiiduväärseks¹⁸. Isegi Liivimaa elanikes tundub teatav rahulolematust aadli teoviisi vastu, kes tekitasid vaenlaste eest põgenemisega üldist segadust ning andsid talupoegadele seda enam võimalust mahajäetud mõisade röövimiseks. Paljutähendavalt mainitakse kaasaegsetes kirjades: „man das geringste mit der flucht salviret, dem feinde sichere nachfolge und das meiste zum Raube lasset“¹⁹. 12. II 1700 avaldas Dahlberg patendi, milles ta kutsus üles kõiki elanikke end varustama tarvilikkude relvadega, et ühineda ligiduses seisvate sõjaväeosadega²⁰. Kuid nimetatud üleskutse ei saavutanud kuigi rõõmustavaid tagajärgi. Nii kirjutab Martzeni ja Grossdohni mõisade rentnik Grünmann 14. III 1700 Riiga oma sõbrale, et nende kreisis ei leiduvat ühtki aadlikku, kes oleks valmis vastavalt patendis avaldatud käsule minema vaenlase vastu. Nende ümbruses võiks küll moodustada tuhandeliikmelise väesalga, kuid selle organiseerimiseks ei olevat tehtud veel mingit katset, kuigi ta ise olevat esinenud vastava ettepanekuga oma „kõrge härra naabri“ pool. Ent viimane ei olevat avaldanud selle teostamiseks erilist nõusolekut, vaid on lubanud sellest kirjutada oma sõpradele, millest siiski, arwab Grünmann, ei tulevat midagi välja, sest „sie wihsen es wohl mit ihrer Politesse steilen auf zu schyben dass es kein werk kan komen“²¹. Samuti teatas ka maanõunik von Vietinghoff 8. III 1700 Dahlbergile, et ainult vähe maaomanikke olevat järgnenud tema kutsele sõjaväkke astumiseks. Aadel olevat põgenenud, avades sellega soodsa pinna röövimiseks ja rüüstamiseks nii talupoegadele kui ka vaenlasile²². Analoogilised on teated major Ritterilt, kes

¹⁸ Schartau, *op. cit.*, lk. 47.

¹⁹ LRKkA, XX, 20, Theophil Johann Briand Dahlbergile 3. III 1700.

²⁰ Livländische Gouvernements-Regierungs Patente, gesammelt von C. F. W. Goldmann, 1696–1703.

²¹ LRKkA, XX, 20. Mainitud kiri on anonüümne, sest kirja autor ei ole julgenud avaldada oma nime, kartes, et kiri võib segaduse tõttu sattuda mõne võõra isiku kätte. Kirjas leiduvate tähtsate andmete pärast toimetati see edasi Dahlbergile, kes tegi kohe sellest tarvilikke järeldusi. 19. III 1700 kirjutab ta kirja autorile Grünmannile (sellest saame teada kirjaläkitaja nime), et ta ei keelduks lubamast oma kaasabi tema poolt tähendatud tuhandeliikmelise meeskonna organiseerimiseks ning teadustaks sellest ka ooberst von Buddenbrockile. Lõpuks manitses Dahlberg Grünmanni õhutada ka teisi astuma sõjaväkke oma isamaa päästmiseks, mille eest ta teened ei jäävat tasumata vastaval kohal. (LRKkA, IV, 38a.) 20. III 1700 kirjutab Dahlberg von Buddenbrockile, et ta oleks abiks Grünmannile vabatahtliku meeskonna formeerimisel. (LRKkA, IV, 38a.)

²² LRKkA, IV, 38a., Dahlberg Vietinghoffile 14. III 1700.

29. III 1700 esitas Dahlbergile kaebuse, et vabatahtliku meeskonna moodustamiseks valitsuselt avaldatud patendi väljakuulutamisel olevat teatavad isikud isegi avaldanud vastupanu²³. Millisel kujul ja kelle poolt on avaldatud vastupanu, pole kahjuks vastavate andmete puudusel võimalik kindlaks teha. Et mainitud loosse ei olnud just segatud tähtsusega isikud, selgub Dahlbergi korraldusest major Rittlerile viibimata saata nende isikute nimistu, et siis neid märgendada²⁴.

Mitte üksnes väesalkade organiseerimisel, vaid ka sõjaväe varustamiseks tarviliku proviandi muretsemisel ei olnud rüütelkond kuigi vastutulelik valitsusele. Riia konvëndil juuni- ja juulikuus 1700. a. Soomest päralt jõudnud sõjaväe ülalpidamiseks kindral Vellingkilt nõutud kontributsiooni viljas ja rahas on aadel nõus lubama ainult osaliselt. Pikas ja väga alandlikus toonis kokkuseatud vastuses Vellingki memoriaalile loendatakse üksikasjaliselt need põhjused, miks rüütelkond ei saa rahuldada nõudmisi sõjaväele varustise muretsemisel. Eriti toonitatakse selles üldist rasket majanduslikku kriisi, mis olevat tingitud mitmeaastasest viljaikaldusest ning sellega seotud raskest nälja- ja katkuajast; mainitakse aadli viletsat seisundit, millesse ta olevat sattunud eespool-nimetatud põhjusil. Kuigi rüütelkond oli nõus lubama ainult osa nõutud viljast, ei tahtnud ta aga sugugi rahuldada rahalisi nõudeid. Põhjuseks esitati sõja lahtipuhkemisel kaubanduse seisaku tõttu valitsevat üldist rahapuudust²⁵.

Meil puuduvad otsesed teated tolleaegsest majanduslikust seisundist, mis laseksid võrrelda aadli poolt kirjeldatud olukordi reaaluudega. Kuid kaudsete andmete abil võime siiski teha teatavaid järeldusi, kas Vellingki nõudmised tõesti ületasid nende rahuldamise võimaluse piiri.

Tõsi on, et 1695.—1696. a. oli raske nälja- ja katku-aeg, kuid juba 1697. a. oli lõikus kahest eelmisest aastast parem²⁶. 31. VII 1697. a. teatas Dahlberg Rootsi residendile Storrelle Varssavi, et kaheaastase ikalduse tagajärjel ei leiduvat vilja küll kulluses, kuid polevat märgata ka säärast puudust, et leiba ei saaks osta rahagi eest. Vilja hind ei olevat üldiselt tõusnud üle 40 taalri säilitise eest. Ka eitas Dahlberg fakti, nagu oleks ainult nälja pärast tekkinud üldine suremus. Viljapuudus olevat küll osaliselt kaasa mõjunud selleks, ent katku põhjustavaks faktoriks peamiselt olnud äärmiselt külm talv, mis kevadel tekitanud soetõve. Üldisest katkust ei olevat midagi teada²⁷. 1698. a. oli lõikus jälle hea, eriti aga a. 1699. Kuigi ikal-

²³ LRKka, IV, 38a, Dahlberg Ritterile 2. IV 1700.

²⁴ LRKka, IV, 38a, Dahlberg Ritterile 2. IV 1700.

²⁵ C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681—1711, Dorpat 1865.

²⁶ Otto Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXVII, Tartu 1935, lk. 252.

²⁷ LRKka, IV, 35b, Dahlberg Storrelle 31. VII 1700.

duse tõttu 1695. a. kehtimapanud vilja väljaveo keeldu ei kaotatud veel 1699. a. lõpul, oli see tingitud pigemini valitsuse ülisuurest ettevaatlikkusest kui vilja puudusest, mis asjaolu kinnitavad ka Eestimaa rüütelkonna asjatud püüdlused kuninga juures 1699. a. sügisel viljaekspordi vabakslaskmise kasuks, vihjates sama aasta eriti heale lõikusele²⁸. Põhjendatult mainib S. Schartau, et vilja väljaveo keeld oleks tulnud kaotada juba 1699. a. suvel või sügisel²⁹.

Aadlike torkuvus Riia konvendil Rootsi sõjaväe varustamiseks nõutud proviandi andmises kutsus esile terava konflikti Vellingki ja rüütelkonna vahel ning seisab reljeefses kontrastis samal ajal ilmnenu kirikuõpetajate rootsimeelsete avaldustega, kellest nii mitmed olid vabatahtlikult andnud Rootsi võimude käsutusse omal kulul varustatud draguneid³⁰. Arusaadav on, kui sõja kestel elanikud ei suutnud rahuldada alatise valitsuse nõudmisi, kuid 1700. a. alguses ei olnud majanduslikud olud veel sugugi nii rasked, et aadel ei oleks suutnud, kui ta aga oleks tahtnud, annetada riigi kaitseks nii hädatarvilist abi. Võib ju ka arvata, et valitsus ei esitanud oma nõudmisi teadmatult, ilma kas või ligikaudugi iga elaniku maksuvõimet välja arvamata. Olles juba Vene valitsuse all, Balti aadlikud konstateerivad ise Vene väepealikult Bauerilt pealepandud raske kontributsiooni puhul, et Rootsi valitsus ei ole esinenud säärase nõudmistega, mille täitmine oleks osutunud võimatuks³¹.

Erilist vastutulekut Rootsi valitsusele ei näita ka see asjaolu, et Vellingki poolt Riia konvendil nõutud hobuste asemel mõisaomanikud olid nõus andma teatava summa raha, millega valitsus võiks ise muretseda hobuseid. Arusaadav on, kui Lõuna-Liivimaal saksilaste rüüstamise tagajärjel ei olnud hobuseid³², ent Põhja-Liivimaal pidi neid siiski leiduma. Näljaaeg võis küll hobuseid palju hävitada, kuid vaevalt sel määral, et neist ei oleks olnud võimalik anda valitsusele. Juba a. 1696 oli Karl XI pidanud ebatarvilikuks keelata hobuste eksportimist Venesse. Keeldumine hobuste andmisest valitsusele ei kao ka pärast Riia konventi sõja edaspidisel kestvusel, ehkki Karl XII andis välja määruse, et hobuste andmine kroonule pidi toimuma teatava normi järgi ning vastava tasu eest, mis summa

²⁸ Liiv, *op. cit.*, lk. 249—250; 256—257.

²⁹ S. Schartau, De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott, 2, Estland, Karolinska Förbundets Årsbok 1925, Lund 1926, lk. 19.

³⁰ N i g o l a s L o o n e, Frågorna om krigskontribution och lantförsvar på konventet i Riga år 1700, Svec-Estonica, 1934, lk. 116.

³¹ P. B a r o n O s t e n - S a c k e n, Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft, Baltische Monatsschrift, Band LXXI, Riga 1911, lk. 140.

³² Nii teatas kreisifoogt G. J. Krebs 19. VI 1700 Dahlbergile, et Riia ümbruses 10 miili kauguses leiduvat nii vähe toiduaineid, et mõnes talus ei olevat neid enesegi tarbeks. Elanikud olevat viinud oma moonatagavarad csalt Riiga, osalt olevat aga vaenlased ära röövunud. (LRKkA, XX, 8a.)

oleks maha arvatud üldisest rendihinnast või ka teistest maksudest³³. Isegi kuninga päralejõudmine Liivimaale ei suutnud parandada olundit ses suhtes. Kuninga poolt novembris 1700 nõutud 600 hobuse muretsemiseks ei leitud teist abinõu, kui asuda nende sunni viisilisele võtmisele, sest vabatahtlikult ei tahtnud neid keegi loovutada, hoolimata valitsuse teadaandest, et hobuseid ei võeta tasuta, vaid otsekohe väljamakstava raha eest³⁴. 1701. a. kevadel teadustas kreisifoogt G. J. Krebs Dahlbergile, et ta ei olevat hea ega kurjaga suutnud viia aadlikke nii kaugele, et nad oleksid andnud proviandi transportimiseks vajalikke hobuseid. Selle järel andis Dahlberg kuninga loal käsu sõjaväele tarvilikkude hobuste rekvireerimiseks³⁵.

Riia konvendil valitsuse poolt üles võetud küsimuses talupoegadest miilitsa asutamiseks asusid aadlikud eitavale seisukohale, esitades põhjusena talupoegade sõnakuulmatust ja nende mässulist meelsust, mispärast keegi ei usaldavat võtta enda kätte nende juhtimist³⁶. Sellised rüütelkonna poolt esitatud põhjused ei ole küllalt kaaluvad. Saksilaste sissetungimisel hakkasid küll talupojad mässama ja rüüstama mahajäetud mõisu, kuid Adrian Virginiuse, praost Glücki ja Kelchi teateist on näha, et energilisel juhatusel suutsid ka talupojad olla abiks vaenlase väljatõrjumisel. 11. XI 1700 esitas Adrian Virginius Dahlbergile pikema kava, milles leidsid nii mitmedki tähelepanuväärivad juhised valitsusele talupoegade kaasatõmbamiseks maa kaitseks. Virginiuse arvates ei seisnud need põhjused, mis ei soodustanud talupoegade osavõttu sõjalisest tegevusest, nende mässulises meelsuses, küll aga sõjas viibiva talupoja ja mõisniku vahekorra selgitamatuses. Talupojal ei olnud võimalik olla korruga sõjas ning ühtlasi täita ka oma kohustusi mõisniku vastu. Talupoeg pidi sõtta minnes kodunt kaasa võtma proviandi enda kui ka hobuse jaoks, mis asjaolu raskendas tal maksta mõisnikule kõiki temalt nõutud makse. Seepärast Virginius soovitaski valitsusele teha korraldus, et talupoeg oleks vabastatud maksude maksmisest ja teoorjusest sõjas viibimise ajal. Et aga mõisnikult ei võidud võtta kõiki töötegijaid, leidis ta kõige kohasema olevat kutsuda sõjaväkke igast mõisast teatav arv talupoegi proportsionaalselt mõisa suurusega³⁷. Virginiuse ettepanekud ei jäänud tähele pane mata valitsuse poolt ja väga võimalik, et nende järgi Karl XII andiski välja 1701. a. alguses määrused talupoegadest miilitsa asuta-

³³ S. Schartau, De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott, I, Livland, Karolinska Förbundets Årsbok 1924, Stockholm 1925, lk. 46.

³⁴ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg rittmeister Weissfeldile 5. XI 1700.

³⁵ Schartau, *op. cit.*, lk. 49.

³⁶ Schirren, *op. cit.*, lk. 283.

³⁷ A. R. Cederberg, Einige Briefe von Adrian Virginius an den Generalgouverneur in Riga, Graf Erik Dahlberg, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1921, Dorpat 1922, lk. 43–44.

mise kohta, kui ka need korraldused, mis kohustasid kodujäänud talupoegi töötama sõjas viibijate eest.

Venelaste sissetungimisel sõjalise frondi suurenemisega tingitud vajadusest andis Dahlberg 11. XI 1700 välja patendi, mille järgi iga rentnik pidi andma 2 kerge varustisega dragunit iga 15 adramaa pealt. Vastav tasu (40 taalrit iga antud draguni eest) pidi maha arvatama üldisest rendihinnast³⁸. Kuid väljakuulutatud patent ei andnud kuigi rõõmustavaid resultate. 3. XII 1700 teadustas ooberst von Buddenbrock Dahlbergile, et keegi mõisarentnikest ei olevat veel ära saatnud nõutud draguneid, kuigi mõnedel olevat need juba ammu muretsetud. Enamik vabandavat end sellega, et neil olevat materiaalselt täiesti võimatu täita patendis avaldatud nõudeid³⁹. Samasugused teated saabusid ka ooberst Brakelilt 5. XII 1700⁴⁰. Dragunite sissenõudmist tuli teostada jälle sunniteel, nii-võrra vastutulematud oldi valitsuse nõudmiste täitmisel. Sellise käsu andiski Dahlberg 26. XII 1700 ooberst Brakelile⁴¹. Hoolimata sellest uuest määrusest anti draguneid siiski õige visalt. 17. I 1701 teatas ooberst Brakel Dahlbergile, et kogu Tartu kreisist on saadud ainult 7 ratsanikku. Neist olevat 4 talusulast, kes ei oskavat sõnagi saksa ega rootsi keelt. Neile ratsanikele ei olevat kaasa antud varustist ei enda ega hobuse jaoks⁴².

Vastutulematud olid aadlikud ka valitsuse nõudele laenata riigile raha nende käes rendil olevate mõisade kindlustusel. Olukorda ei suutnud isegi parandada Karl XII aprillis 1700. a. antud määrus, milles ei lubatud üksnes maksta võlausaldajatele riigile laenuksantud summa eest teatavaid protsente, vaid anti koguni lootust reduktsiooni läbi kaotatud mõisade tagasisaamiseks neile, kellel läheb korda kindlaks teha, et neilt on õigluseta võetud nende omand⁴³. Dahlberg leidis kahetsemisväärse olevat, et rentnikud Tartu kreisis ja Põhja-Liivimaal, mis maa-alad ei olnud sugugi kannatada saanud vaenlaste röövimise all, keeldusid andmast riigile laenuks raha. Seepärast andis ta asehaldur Strömfeldile käsu pantida ka võõrastele isikutele mõisu, kui endiste rentnikkudega ei jõuta kokkuleppele⁴⁴.

Mitte ainult riigile laenuandmises, vaid ka nende kasutamisel

³⁸ LRKkA, IV, 38b.

³⁹ LRKkA, XX, 2, Buddenbrock Dahlbergile 3. XII 1700. Buddenbrocki teadaandele vastas Dahlberg 7. XII 1700 erilise pahameelega, miks viimane ei ole otsekohe üle võtnud tema teadmisel valmisseisvaid draguneid. Arendaatorite esitatud põhjused ei vabastavat neid veel nõutud kohustuste täitmisest, seda enam, et ratsanikke ei võeta tasuta, vaid nad võivat ise vastavad kulud maha arvata nende kasutamisel olevate mõisade rendist. (LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Buddenbrockile 7. XII 1700.

⁴⁰ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Brakelile 15. XII 1700.

⁴¹ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Brakelile 26. XII 1700.

⁴² LRKkA, XX, 2, Brakel Dahlbergile 17. I 1700.

⁴³ Schartau, *op. cit.*, lk. 49–50.

⁴⁴ Schartau, *op. cit.*, lk. 50.

oleva maa eest tarviliku rendi tasumises ei olnud aadlikud kuigi täpsed. Põhjusena esitatakse tavaliselt eelmisi ikaldusaastaid, mille jooksul ka talupojad ei olevat suutnud täita oma kohustusi maaomanikkude vastu⁴⁵. Arvestades tolleaegset majanduslikku seisukorda, tuleb küll mõõnda, et aadlikkude esitatud põhjused olid osaliselt põhjendatud. Kuid leidub ka juhtumeid, kus rendi mittemaksmine oli tingitud ainult teatavast hoolimatusest kohustuste täitmisel valitsuse vastu. Iseloomustava näitena võiks siinjuures esile tuua Saaremaa landshöfdingi Oerneclau kaebust Eestimaa kindralkubernerile Axel de la Gardie'le rittmeister von Nierothi üle, kes olevat kulutanud mõisade sissetulekud oma isiklikeks otstarveteks, aga mitte rendi tasumiseks riigile. Aastate jooksul maksмата jäänud rendivõlg ulatuvat 20 000 taalrini, mille tasumiseks määratud viimase tähtaja olevat ta jätnud täiesti tähele panemata⁴⁶. Samuti kaebas alatise rahapuuduse üle Carl Friedrich von Schoultz Aizkrauklest (Ascheradenist), kui küsimus oli riigile võlgujäänud rendi maksmisest⁴⁷. Samal ajal aga esitas ta kaebuse advokaat Röhni vastu, süüdistades teda 450 taalri omastamises⁴⁸. Sellega ei võinud Schoultzi vabandused rendi mittemaksmise pärast olla tingitud viletsast majanduslikust seisukorrast, vaid siin olid mõõtuandvad teised põhjused, nimelt, nagu väideti juba eelmise juhtumi kohta, lihtsalt hoolimatus valitsuse nõudmiste vastu. Ka Dahlberg ei arvestanud Schoultzi esitatud põhjusi, vaid 31. V 1700 andis ta viimasele valju käsu viibimata tasuda võlgujäänud rent, ähvardades vastasel korral mõisa ära võtta ning renti seaduslikus korras sisse nõuda⁴⁹.

Nii oli valitsus sunnitud alata sõja kestel tekkinud uute maksude sissenõudmisel tarvitusele võtma sunnivahendeid, mis ei olnud tingitud niivõrra maksujõuetusest, kuivõrra vastutulematusest rahuldada valitsuse nõudeid. Sageli jäeti kohustuste täitmise asemel Rootsi valitsuse vastu oma varandus meelsamini vaenlasele⁵⁰.

Seesugune aadli toimimisviis oli paratamatu, kui võtta arvesse seda kriitilist seisundit, millesse ta oli asetatud. Igal vähimalgi Rootsi huvides teotsemisel oleks Patkulil olnud seda raskem reaalseerida oma kavatsusi. Ja kui tuli valida Rootsi valitsuse ning igatsetud vabaduse vahel, siis ei või tekkida kahtlust, mille poole rüütelkond kaldus oma soovides. Ei saa ka nii kõrgelt hinnata aadlikkude idealismi, et vaatamata kibestusele, mis valitses nende keskel, nad oleksid toiminud otse oma huvide vastu, sõides selle dünastia eest, kes neid nende arvamuste järgi nii „brutaalselt“ oli

⁴⁵ LRKkA, XX, 20, Carl Friedrich von Schoultz Dahlbergile 1. VI 1700.

⁴⁶ ERKkA, Oerneclau Axel de la Gardie'le 14. II 1700.

⁴⁷ LRKkA XX, 20, Schoultz Dahlbergile 1 VI 1700.

⁴⁸ LRKkA, XX, 20, Schoultz Dahlbergile 18. VII 1700.

⁴⁹ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Schoultzile 31. V 1700.

⁵⁰ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Vellingkile 15. X 1700.

kohelnud, nagu seda mõned ajalouurijad toonitavad⁵¹. Säärases valguses nähakse Liivimaa rüütelkonda hilisemal ajal Balti orientatsiooni seisukohalt. Kuid tolleaegsed aadlikud ise ei tõrkunud avalikult näitamast oma opositsioonilist meelsust. Vastuseks Dahlbergi saadetud manitsusele koguda vabatahtlikke vaenlaste vastu võitlemiseks, teatas ülemleitnant Clodt, kuigi alandlikult, ent ometi kibestunult: „Võib vaid ohata ja valada pisaraid selle raske seisukorra üle, millesse oleme sattunud meie ja meie isamaa. Kuna meie esiisad võisid ise omal kulul moodustada terved kompaniid, eskadronid ja rügemendid võitluseks oma kuninga eest, ei ole meil võimalik varustada paarigi meest sõttaminekuks, sest asehaldur ei taha anda isegi rendile neid mõisu, mis olid esiisade pärisomanduseks⁵².“

Aadlikkude opositsiooniline meelsus kinnitas neid kartusi, mis oli Dahlbergil ses suhtes juba enne sõja lahtipuhkemist. Asudes Liivimaal juhtivale kohale pärast Hastferi surma, avanes Dahlbergile spodus võimalus siinsete olude tundmaõppimiseks. Reduktsiooni pärast peetud võitlus oli küll raugenud näiliselt, kuid seesmine rahulolematuus jätkus. Iseloomustava näitena tolleaegsest Liivimaa aadlikkude meelsusest võiks esitada Brandenburgi kuurvürsti salanõuniku Printzi Moskva reisu aruandes esinevaid teateid Liivimaa olude kohta. Selles toonitatakse: „Durch ganz Liffland ist die noblesse dergestalt übel zufrieden, dass viele unter Ihnen mehr wünschen als befürchten einen Krieg und überzug von denen Moskovitern und wann man aus Ihnen eigenen discoursen urteilen darff, so würde auf dem fall die meisten mehr dem feinde als dem König von Schweden anhangen⁵³.“

24. VII 1698 mainis Dahlberg erilises memoriaalis kuningale, et ta ei võivat olla sugugi kindel oma alamate truudusele. Aadlikud, kes endistel aegadel, olles mõisade pärisomanikeks, tundsid isiklikku huvi kaitseda oma varandust vaenlaste eest, võivat nüüd, olles enamasti ainult rentnikud, sõja lahtipuhkemisel jätta mõisad vaenlaste hoolde ning ise pageda. Seepärast tegi Dahlberg ettepaneku moodustada tuhandeliikmeline ratsarügement piiride kaitseks, asetades ohvitseri ja sõdureid elama piiriäärsetesse mõisadesse ning varustada neid seal tarviliku maaga⁵⁴. Ühtlasi katsus Dahlberg lepitada aadlit Rootsi valitsusega. Sama Stokholmi saadetud märgukirjas väljendas ta muuseas ka soovi, et kuningas avaldaks aadlile „erilist armu“, kas kinnitades mõnd endist privileegi või muutes hiljuti läbiviidud maksustamissüsteemi, mille teostamises aadel näge-

⁵¹ Vt. Baron Bruiningk, *Livländische Rückschau*, Dorpat-Riga-Leipzig 1879, lk. 147.

⁵² LRKkA, XX, 20, Clodt Dahlbergile 17. III 1700.

⁵³ Форстенъ, Бранденбургъ и Москва 1688—1700, Журналь Минист Народн. Просв. 1905, ноябрь, lk. 81.

⁵⁴ Schartau, *op. cit.*, lk. 19—20.

vat teda ootavat majanduslikku laostumist. Dahlbergi ettepanek jäi aga tähele panemata Rootsi tsentraalvõimu poolt Stokholmis⁵⁵.

Käesolevas sõjas pidi olema Dahlbergi umbusaldus aadli vastu veel seda suurem, et siin teotses Patkul. Patkul tegi aadli keskel suurt propagandat, levitades paljutootavaid proklamatsioone, hässitades mässule Rootsi võimude vastu. Küll õpetajate, patentide kui ka eraisikute kaudu püüdis Dahlberg manitseda rahvast mitte uskuda vaenlaste meelitusi, vaid jääda truuks oma kuningale. Kas suudavad sellised manitsused anda soovitud tagajärgi, selle üle kahtles ta isegi. Nii teatas ta 13. VI 1700 kuninglikule kantsleikolleegiumile, et maa kaitsemises võivat vaevalt tugineda elanikkude truudusele, kuni kindlate tõenduste põhjal õigeid pole eraldatud valelikest⁵⁶.

Kuivõrra Dahlberg oli informeeritud aadli osavõtust kapitulaatsiooni toimetamisel August II-ga, on raske selgitada käesolevate andmete põhjal. Kindel on aga fakt, et talle ei jäänud teadmatuks aadlikkude kontakt Patkuliga saksilaste tungimisel Liivimaale. Sellekohaseid teateid saatis Johann Neudahl Riiga juba märtsi keskel a. 1700, milles mainitakse major Klodti proua informatsiooni rittmeister Tiesenhauseni prouale kirikus, neil olevat Patkulilt mingisugune kirjutis ühes kaitsekirjaga. Sedasama tõendanud ka majori rätsep pastoraadis, kes teadnud veel rääkida saadiku läkitamisest saksilaste laagrisse. Major Klodti pojad reisivat kord Eesti-, kord Kuramaale. Ka major Klodt ise olevat kord lahkunud ettekäändel, nagu oleks tal tegemist kindralkuberneriiga. Pärast aga selgunud, et ta olevat kohtunud hoopis teise isikuga⁵⁷. Niisugustel olukordadel oli raske leida vahendeid, mis oleksid sundinud aadlit täitma Rootsi valitsuse nõudeid. Aadli abi oli hädatarvilik, sest maa üldine kaitsekorraldus oli viletsas seisundis: puudus sõjavägi kui ka varustis. Kuigi ei oleks just kardetud aadli ühinemist Patkuliga, mis aga siiski oleks võinud hõlpsasti toimuda, võisid aadlikud vähemalt loobuda osavõtust maakaitse korraldamisel ning jääda sõjasündmuste passiivseiks pealtvaatajaiks. Arvestades neid asjaolusid jätkas Dahlberg oma suhetes aadliga endist poliitikat. Ta püüdis toimida võimalikult pehmel käel, et hoiduda igasuguseist põhjusist, mis oleksid suurendanud aadlis juba isegi valitsevat rahulolematust. Sellega on ka seletatav, miks Dahlberg ei reageerinud Neudahli teadetele major Klodti suhtes, kus olid avalikult üles antud viimase äraandlikud septsused. Ka ülemleitnant Klodti selgesti ilmneva opositsioonilise meelsusega kirjale vastas Dahlberg küllalt tagasihoidlikus toonis, manitsedes teda truudusele kuninga vastu ning tuletades talle uuesti meelde kohustust kaasa aidata

⁵⁵ *Ibid.*, lk. 19.

⁵⁶ LRKkA, III, 12, Dahlberg kantsleikolleegiumile 13. VI 1700.

⁵⁷ LRKkA, XX, 19, Neudahl Dahlbergile 18. III 1700.

vaenlaste väljatõrjumiseks⁵⁸. Maksude sissenõudmisel oli Dahlberg iga radikaalsema abinõu tarvitusele võtmise vastu, toonitades vajadust elanikelt mitte vägivaldselt võtta seda, mida nad ise vabatahtlikult ei taha anda⁵⁹. Sõjaväele tarvismineva varustise muretsemine tehti peamiselt mõisarentnikkude kohuseks, sest neil oli üldise rahapuuduse tõttu tasu kättesaamine valitsuselt seevõrra kergem, et võlgnev summa arvati makstavast rendist maha⁶⁰. Sellega hoiduti rahulolematuse tekkimisest, nagu oleks riik ekspluateerinud elanikke oma huvides⁶¹. Igasugune konflikt aadliga ei olnud soovitatav üksnes kartuse pärast nende ühinemise võimalusest vaenlasega, vaid vähimgi rahulolematuseavaldus valitsusele võis olla teatavaks tõenduseks saksilaste süüdistusile, et Liivimaa elanikud vaevlevat Rootsi raske surve all⁶², millest vabanemiseks August II olevat andnud oma abi Patkulile. Ühes sellega oleks kogu saksilaste invasioon omandanud õiguslikuma aluse ning Rootsi valitsus oleks olnud kompromiteeritud teiste riikide ees. Vaenlaste süüdistuste tagasitõrjumiseks tuli näidata, et elanikud olid täiesti rahul valitsusega ning hoolimata vaenlaste meelitusist jäid siiski kuningale truuks⁶³.

Neil põhjusil on arusaadav, miks Dahlberg püüdis esineda teatava vahemehena aadli lepitamisel kuningaga. Hoolimata sellest, et ta ise vähe usaldas aadlikke ja sellest teatas kuninglikule kantseleikollegiumile, rõhutas ta siiski kuningale Liivimaa aadlike truualamlikku meelsust, juhtides eriti tähelepanu Budbergile, kes 1700. a. suvel Riias kokkukutsutud konvendi direktorina olevat südikalt teotsenud kuninga huvides⁶⁴. Sellises Dahlbergi püüdes

⁵⁸ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Clodtile 16. III 1700.

⁵⁹ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Ritterile 2. IV 1700.

⁶⁰ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kreisifoogt Weissfeldile 22. VIII 1700.

⁶¹ Kuivõrra Dahlberg oli järeleandlik aadli vastu, näitab ka Sangaste mõisa pantimisluгу. See mõis oli rendil parun Budbergi käes, kes oli nõus andma vastaval kindlustusel riigile 4000 taalrit. Vaatamata sellele, et leidus isikuid, kelle pakkumised ulatusid koguni 10—12 000 taalrini, ei tahtnud Dahlberg siiski võtta Budbergilt tähendatud mõisa, vaid kirjutas viimasele, et ta suurendaks pakkumissummat vähemalt 6000 taalrini. Ka lubas Dahlberg kõigiti kaasa mõjuda selleks, et Budbergile edasi jäetaks rendile Sangaste mõis. (LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Budbergile 19. XII 1700.)

⁶² Nii rõhutati August II õigustuseks ilmunud kirjutises „Justae Vindiciae...“ Liivimaa kohta: „... dum tristem servitutem sub gravi jugo gemmentes et quaerimoniis sidera pulsantes deplorant livones: alii Bonis, Fortunis et Honoribus mulctati, alii moti suis sedibus dura dolerant exilia, alii rigidissimis carceribus constricti, aut exquisita carnificina lacerati extrema subiere supplicia...“ (Nordberg, Das Leben Carl des zwölften Königs in Schweden, III, 1745, lk. 32.)

⁶³ Viimase asjaoluga on selgitatav, miks kahest erilises orientatsioonisunaast juhitudna balti (E. Seraphim, C. Schirren) ja vanemad rootsi ajaloolased (Nordberg, O. Sjögren) ühinevad arvamises aadlike lojaalsuses Rootsile. Ühelt poolt katsutakse päästa sellega aadli, teiselt poolt aga Rootsi riigi prestiiži.

⁶⁴ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kuningale 18. X 1700.

näidata rüütelkonna suhtumist Rootsi valitsusele teises valguses, kui see tegelikult oli, ja otse vastu oma isiklikele veendumustele, ilmes ta endine diplomaatiline võtte, mis oli sihitud aadlikele lepitamisele kuningaga. Selle kaudu lootis Dahlberg saada juba 1698. a. tehtud ettepaneku teostamist, et kuningas näitaks oma armu Liivimaa aadlile, mis seoks neid Rootsi valitsusega. Kuid Karl XII oli tol ajal veel liig kindel vaenlaste üle võidu saavutamises, et juhtida tähelepanu Liivimaa seesmistele oludele ning katsuda võimalikult suuremal arvul kaasa tõmmata elanikke vaenlaste vastu võitlemiseks. Nii jäidki tagajärjetuks Dahlbergi nii mitu korda tehtud katsed hankida valitsuselt mõnda soodustust aadli seisukorra parandamiseks, et viimane ei keelduks andmast oma ahi maa kaitseks.

Teatava erandi Dahlbergi leplikus suhtumises Liivimaa rüütelkonnasse moodustab ta esinemine Riia konvendil 1700. a. Patkuli-vastase deklaratsiooni nõudmisel, kus ta ilmselt survet avaldas rüütelkondlasile, et neilt saada kirjalikku Patkulist loobumise akti⁶⁵. Näiliselt lõppes konvent Dahlbergi täieliku võiduga. Kauakestnud vaidluste järel rüütelkond kirjutas lõpuks alla Dahlbergi poolt esitatud formulaarile, milles eitati Liivimaa rüütelkonna solidaarsust Patkuli reetlikele intriigidega. Kuid saavutatud võit oli vaid näiline. Rüütelkonna avalik loobumine Patkulist ei toimunud vabal soovil, vaid Dahlbergi poolt avaldatud surve mõjul. Dahlberg ise tähendas 27. VII 1700 kuninglikule kantsleikolleegiumile, et tähendatud konvendil olevat ta saanud rüütelkonnalt ainult „suure vaevaga“ Patkuli-vastase deklaratsiooni⁶⁶. Visa oli ka allkirjade saabumine neilt isikult, kes üldse ei ilmunud konvendile või olid sealt lahkunud juba enne lõppu. Veel oktoobri lõpuni a. 1700 ei olnud saadud puuduvaid allkirju kõigilt rüütelkondlasilt, eriti Tartu ja Pärnu kreisist⁶⁷. Dahlbergil ise näis olevat vähe lootust puuduvaite allkirjade saamiseks. Seepärast saatis ta 20. X 1700 kuningale Pärnu ainult osaliste allkirjadega varustatud koopia rüütelkonna deklaratsioonist, lubades küll, niipea kui saabuvad ka teistelt allkirjad, neid kohe edasi toimetada kuninga kätte⁶⁸. Samuti polnud ka 26. X 1700 kuninglikule kantsleikolleegiumile saadetud vastava dokumendi originaaltekstil kõiki allkirju⁶⁹.

Arvestamata seda, mil viisil saadi rüütelkonnalt Patkuli-vastane deklaratsioon, oli sel dokumendil Rootsi huvides siiski kapitaalne väärtus. Valitsus oli sellega saanud tõhusa abinõu liivimaalaste truudusetusest ning nende Patkuliga kaasatõetamisest levinud teadete

⁶⁵ Seda küsimust on pikemalt käsitelnud N. T r e u m u t h artiklis „Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus“, Ajalooline Ajakiri 1927.

⁶⁶ LRKka, IV, 38b, Dahlberg kantsleikolleegiumile 27. VII 1700.

⁶⁷ LRKka, IV, 38b, Dahlberg kantsleikolleegiumile 26. X 1700.

⁶⁸ LRKka, IV, 38b, Dahlberg kuningale 20. X 1700.

⁶⁹ LRKka, IV, 38b, Dahlberg kantsleikolleegiumile 26. X 1700.

tühistamiseks. Juba konvendil toonitas Dahlberg rüütelkonna saatkonnale vajadust kirjalikult konstateerida oma süütust nende laimujuttude ümberlökkamiseks, mis on kirjutatud Hamburgi „Gazettides“ nende truudusetusest. Sellised laimamised võivad koguni sattuda ajalooraamatuisse, mis võiksid riivata rüütelkonna head kuulsust⁷⁰. Seepärast tegigi Dahlberg kuningale⁷¹ ja kuninglikule kantseleikolleegiumile⁷² ettepaneku avaldada rüütelkonna ja Riia linna deklaratsioonid trükis. Eriti väärtuslikeks osutusid need seletused vaenlaste poolt avaldatud Rootsi valitsust kompromiteerivais vaidluskirjutises esinevate süüdistuste tagasitõrjumiseks, mida Rootsi valitsus korduvalt tegigi⁷³.

Patkuli-vastase otsuse allakirjutamine ei tähendanud veel Patkulist lahtiütlemist, tema mahajätmist oma seisuskaaslaste poolt⁷⁴. Dahlbergi võit seisis vaid rüütelkondlaste allkirjadega varustatud soovitud dokumendi kättesaamises, mida võidi näidata kogu maailmale, et tühistada vaenlase süüdistusi. Kuid reaalsemaid tulemusi, Liivimaa rüütelkonna tõelist lahtiütlemist Patkulist sellega veel ei saavutatud⁷⁵. Vaevalt võis sunniteel antud seletus kohustada rüütelkonda loobuma oma endisist vaateist ning leppima Rootsi valitsusega. Otse selle vastu näeme, et 1701. a. lõpul areteeritakse hulk aadlikke, keda kahtlustatakse läbikäimises Patkuliga⁷⁶. Kuigi nende vastu alustatud protsess lõppes kõikide süüaluste, välja arvatud ainult major Otto Wilhelm Klodt, vabaksmõistmisega, näitab juba üksnes nende vahistamise fakt, et aadlike tegevuses pärast Riia konventi ilmsesid nii mitmedki asjaolud, mis lasevad kahelda nende lõplikus loobumises Patkulist⁷⁷. Rüütelkondlaste süüdistamised Rootsi-vastases tegevuses ei kadunud ka sõja edaspidisel kestusel.

⁷⁰ C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681—1711, Dorpat 1865, lk. 275.

⁷¹ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kuningale 20. X 1700.

⁷² LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kantseleikolleegiumile 26. X 1700.

⁷³ Näitena võiks siinjuures tuua kirjutist „Die wider falsche Beschuldigungen gerechtfertigte Wahrheit...“ (Nordberg, *op. cit.*, III, lk. 107—197.)

⁷⁴ Vt. Mettig, *op. cit.*, lk. 45.

⁷⁵ Ka Patkul ise ei suhtunud deklaratsioonisse kui rüütelkonna tõelise meelsuse avaldusse, mida tõendab ta sulest a. 1702 ilmunud teos „Echo, oder: Rechtmäßige Beantwortung...“, milles toonitatakse, et Dahlberg olevat väevõimuga peale sundinud rüütelkonnale, Riia linna magistraadile ja kodanikele deklaratsiooni. Dahlberg olevat lasknud koguni sulgeda linnavärvavad ning hoidnud konvendil olijaid otsekuu vanglas. Võivat vaid imetella, kuidas õiglased inimesed olevat suutnud säärestel olukordadel veel vastu panna ning „resoneerida“.

⁷⁶ Areteeritute nimestiku esitab A. Buchholtz oma teoses „Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls“, Riga 1893, lk. 170.

⁷⁷ Tartu õuekohus mõistis major Klodti surma, mis otsus viidi täide 18. VII 1702. Klodti süüdistati läbikäimises vaenlastega, Rootsi kuninga ja sõjaväe teotamises ning saksilaste ülistamises. (Buchholtz, *op. cit.*, lk. 173, 244—250.)

1705. a. mõisteti Carl Friedrich von Schoultz kolmeks nädalaks vangi „vee ja leiva“ peale kirjas komandant Bosele Rootsi ülemate kohta tarvitatud solvavate ütluste pärast⁷⁸. Juba 1701. a. lõpul kahtlustati Schoultzi läbikäimises Patkuli ja August II-ga. Kuid tookord mõisteti ta süüdistuste puudusel vabaks⁷⁹. Missugust oša etendas Schoultz August II ja Patkuli võitluses Rootsiiga, on vastavate andmete puudusel raske kindlaks teha. Ent kahtlusi äratav oli ta tegevus juba 1700. a. alguses. 13. II 1700 teatas Schoultz Dahlbergile, ta olevat kuulnud oma naabritelt⁸⁰, et saksilaste sõjavägi, üldarvult 13 000 meest, koosnevat kahest osast, millest üks osa asuvat Janischekis, teine aga Leedu piiril. Leedu piiril olevat veel 20 000-meheline Brandenburgi sõjavägi ning Poola piiril seisvat 60 000 venelast Poola kuninga käsutuses. Keegi üliõpilane olevat talle teatanud 10. II 1700 Miitavist, et ühe tähtsa ohvitseri sõnade järgi olevat kogu see sõjavägi määratud Liivimaa jaoks. Isegi sõduritele olevat juba jagatud toidumoonna neljaks päevaks⁸¹. Huvitav on siinjuures ära märkida mainitud kirja ühtelangemist leitnant Löwenwolde⁸² kirjaga ooberst Wrangelile, dateeritud Miitavist 4. II 1700. See oli kavatsatud esitada Dahlbergile, et kuulujuttude levitamisega kohutada Riia kaitsejaid ning ühtlasi julgustada Rootsi salajasi vaenlasi. Nagu möödaminnes mainib Löwenwolde, et venelased valmistuvat sõja vastu, et Brandenburg kavatsevat saata tsaarile 4000 meest ning saksilased plaanitsevat anda abiväge Venele. Kuid see olevat paljas kuulujutt. Tõeliselt aga, nagu seda hiljuti saabunud teated tõendavat, olevat saksilaste liikumissihiks Pilten, mis tekitanud kuramaalasis hirmu, et neile vägivaldselt peale sunnitakse uus kontributsioon. Keegi saksilaste ohvitser olevat aga tähendanud, et varemini või hiljemini saksilased tungivat Liivimaale. Kuid säärase teate üle võivat veel kahelda, sest saksilaste sõjaline jõud olevat veel selleks liiga nõrk, kuni nad pole ühinenud teistest riikidest saadetud abivägedega⁸³.

Võrreldes ülaltsiteeritud kirju, näib, nagu oleksid neis esinevad teated võetud ühest ja samast allikast, muidugi teatava modifikatsiooniga üksikasjus. Mõlemas toonitatakse saksilaste, Brandenburgi ja Vene ühtekuuluvust sõjalises ettevõttes ja, mida eriti tuleks rõhutada, mõlemas neis figureerib keegi saladuslik ohvitser Liivimaa kallaletungimise teate edasiandjana. Eriti torkab silma Schoultzi

⁷⁸ Buchholtz, *op. cit.*, lk. 171.

⁷⁹ *Ibid.*, lk. 170.

⁸⁰ Schoultz nimetab leitnant Schlippenbachi, leitnant Sackenit ja von Hausenit. (LRKkA, XX, 20.)

⁸¹ LRKkA, XX, 20, Schoultz Dahlbergile 13. II 1700.

⁸² Löwenwolde oli segatud Patkuli protsessi ning mõisteti 8. VII 1695 Stokholmis surma. Saanud kuningalt armu, läks ta Kuramaale, „da er sein Wesen mit Patkuln sicherer treiben konnte“. (C. Kelch, Liefländische Historia. Continuation von 1690—1707, Dorpat 1875, lk. 40.)

⁸³ O. Sjögren, Otto Arnold Paykull, übersetzt von Dr. A. Bergen-grün, Baltische Monatsschrift, XLI Band, Reval 1894, lk. 483.

kiri oma kindlate andmetega vaenlase sõjalise tugevuse kohta. Teada on, et August II alustas võrdlemisi väikesearvulise armeega kallal-
tungi Liivimaale, rääkimata kirjas nimetatud suurtest abivägedest
Venest kui ka Brandenburgist. Nii tekib küsimus, millised asjaolud
sundisid Schoultsi Dahlbergile edasi andma sääraseid ebatäpseid
teateid, kas toimus see vale informatsiooni või sihilikkuse tõttu?

Vaevalt võiks uskuda, et Schoults, asudes Kuramaa läheduses, ei
oleks olnud teadlik Patkuli plaanidest veebruari keskel a. 1700, kui
sellest olid informeeritud nii mitmed aadlikud juba 1699. a. alguses
ja võib-olla juba varem. Arvesse võttes ka Schoultsi pärastist
mitmekordset süüdistamist riigivastases tegevuses, seisab väljaspool
kahtlust, et Dahlbergi informatsioon vaenlase tugevusest ei toimunud
truualamlikust kohusetundest, nagu ta ise seda toonitab kirjas, vaid
põhines mingil teisel motiivil. Võimalik on, et Patkul, viibides.
a. 1699 Kuramaal major Gotthard Wilhelm von Vietinghoffi pool⁸⁴,
oli lähemas kontaktis piiriäärsete Liivimaa mõisnikkudega, ühtlasi
ka parun Schoultsiga. Sealt siis saigi Schoults tarvilikke instrukti-
oone kirja koostamiseks, mis ei olnud mõeldud ekslikult tõeks-
peetud faktide konstateerimiseks, vaid hirmu äratamiseks vaen-
laste suurte sõjaliste jõudude eest. Sellega on seletatav mainitud
kirja sarnasus Löwenwolde omaga. Tähelepanuväärt on Aizkraukle
(Ascheradeni) õpetaja Bartholomäus Rederi ütlused, kes, nagu sel-
gub Schoultsi kaebusest Dahlbergile, oli nimetanud Schoultsi kel-
miks ning oli tähendanud viimase Riia konvendilt päralejõudmise
puhul: „Ich (s. t. Schoults) wäre aus Riga verlassen, man würde
mich bald wieder hinein holen und auf das Rad legen⁸⁵.“ Reder
ei põhjenda lähemalt oma süüdistusi, kuid nii raskel kujul karistuse
ettenägemine Schoultsile näitab selgesti, et viimase süütegu pidi
olema eriliselt suur. Kõikidest võimalikkudest kuritegudest võiks
siin oletada vaid Schoultsi äraandlikke sepitsusi Rootsi vastu, mil-
lest oli teadlik Reder. Pole mingit põhjust arvamiseks, et Reder
oleks välja mõelnud süüdistuse Schoultsi laimamiseks, seda enam,
et ta ise lubas kinnitada oma sõnu kohtu ees⁸⁶.

Riigilt renditud Jungfernhofi mõisa ülevõtmisel avaldas Schoults
vastupanu võimudele, hässitas talupoegi sõnakuulmatusele ning vedas
ära mõisa inventari ilma sellekohase loata⁸⁷. Dahlbergi poolt nõutud
selgituses säärase teoviisi kohta ilmneb sama opositsiooniline meel-
sus, mis avaldus juba ennem tsiteeritud Klodti kirjas. 15. XII 1700
vastas Schoults Dahlbergile: „Allein nun muss ich mit blutigen
trähnen beweinen, dass dassjenige so meinen Seel. Eltern und mir
so saur worden, und worinn ich meine meiste armuth stecken hab

⁸⁴ Buchholtz, *op. cit.*, lk. 142.

⁸⁵ LRKkA, XX, 20, Schoults Dahlbergile 16. VII 1700.

⁸⁶ LRKkA, XX, 19, Reder Dahlbergile 18. VII 1700.

⁸⁷ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Schoultsile 2. XI 1700.

einem andern hingegeben werden, und derselbe in mein adelich Recht treten soll⁸⁸."

Sellega kuulus Schoultz ühes major Klodti ja Budbergiga nende aadlike hulka, kes seisid ligemas kontaktis Patkuliga. Välja arvatud ainult major Klodt, on aadlikud olukordi hinnates teotsenud väga ettevaatlikult ja on mõistnud osavalt varjata oma äraandlike kude sepitsuste jälgi. Eriti tuleks seda mainida Budbergi kohta, kes, hoolimata volituse saatmisest Patkulile kapitulatsiooni sõlmimiseks August II-ga, suutis niivõrra simuleerida oma tegevust, et Dahlberg määras ta 1699. a. maapäeva ja 1700. a. konvendi direktoriks.

Vihavaen Rootsi vastu oli sügavasti imbinud Liivimaa aadlike hinge. Kuigi leidus mõningaid neist, kes sõdisid vapralt Karl XII sõjaväes⁸⁹, ei saa siiski surnuks vaikida tõsiasi, et paljud ootasid suure igatsusega vabanemist Rootsi valitsusest ja ühinemist August II-ga vabamail tingimusil. Seepärast tervitati suure rõõmuga Patkult Vönnus 1700. a. alguses, võeti seal pidulikult vastu ning nimetati oma „südamesõbraks“⁹⁰. **M. Töldsepp.**

La position politique de la noblesse de Livonie en 1700.

Résumé.

La réduction des propriétés terriennes de la noblesse effectuée par le gouvernement de la Suède suscita une vive opposition parmi la noblesse de la Livonie, car la politique agraire de la Suède n'affecta non seulement les bases de l'indépendance économique de la noblesse, mais aussi leurs privilèges séculaires. On y entrevoyait la manifestation de la tendance du gouvernement suédois à détruire l'esprit corporatif de la noblesse livonienne et sa situation privilégiée.

L'opposition manifesta, commencée à propos de la mise en action de la commission des réductions en 1681, s'évanouit bien en apparence vers la fin de l'année 1694, mais elle éclata d'autant plus violemment en dehors des frontières du pays par l'action de J. R. v. Patkul. Elle se manifesta d'une manière évidente surtout dans la conduite de la noblesse de Livonie vis-à-vis des pouvoirs suédois pendant les événements de la Guerre du Nord qui éclata en 1700.

Bien que la noblesse de Livonie ne s'alliât pas ouvertement avec les ennemis de la Suède, elle s'abstint obstinément de soutenir le gouvernement de la Suède dans l'organisation de la défense de la Livonie. Cette attitude provoqua souvent des conflits avec les pouvoirs suédois. Le gouverneur général de la Livonie Eric Dahlberg tâchait d'atténuer ces collisions continuelles, en espérant de concilier la noblesse de Livonie avec le gouvernement de la Suède par certaines concessions. Mais il ne parvint pas au but visé par une telle tactique. L'hostilité contre le gouvernement suédois était si profonde dans la noblesse de Livonie que pendant toute la durée de la guerre elle ne renonça pas à l'action opposée à la Suède, favorisant ainsi les conquêtes des ennemis sur les armées suédoises.

⁸⁸ LRKkA, XX, 20, Schoultz Dahlbergile 15. XII 1700.

⁸⁹ Nagu mitmed Tiesenhausenid, Heinrich von Lieven ja teised. H. von Lieven võttis sõja alguses vabatahtlikult enda peale 5000-mehelise pataljoni moodustamise. (LRKkA, XX, 20, Lieven Dahlbergile 11. V 1700.)

⁹⁰ Buchholtz, *op. cit.* lk. 150.

Arvustused.

Juhan Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu 1937. XI + 711 lk. Hind 15 kr.

Meie kihelkondade ajaloo käsitlemine pole enam söötis alaks. Kõnelemata mitmesugustel kirikute ja koguduste tähtpäevadel ilmunud brošüüridest, milledest sageli heidetakse pilku ka kihelkonna minevikule — kahjuks küll teaduslikult seisukohalt lähenedes suur osa neist vaevalt rahuldab materjali kogudegi mõttes —, on eriti Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaandel ilmunud maakondlikkudes koguteostes kihelkondade ajaloo alalt avaldatud juba suurematki teaduslikku nõudlikkust rahuldavaid ülevaateid. Viimases mõttes võiks mainida eeskätt R. Kenkmaa kirjutatud Valgamaa ja E. Blumfeldti Saaremaa kihelkondi. Ka on pikemaid või lühemaid ajajärke mõningate kihelkondade ajaloost käsitletud üliõpilaste poolt graduaaltöödena Tartu ülikooli usu- ja filosoofiateaduskonnas, mis aga enamikus trüki avaldamatu-tena on jäänud avalikkusele peaaegu niisama hästi kui tundmatuiks.

Kõnesoleva prof. J. Kõpu, endise Laiuse kirikuõpetaja tööga tutvuma asudes tuleb juba esimesel pilgul mõõnda, et meil on tegemist teatava suursaavutisega. Ja seda nii üldiselt meie ajaloolise kirjanduse kui eriti kihelkondade ajaloo uurimise suhtes. Juba lehekülgede arvultki see töö on meie ajalookirjanduse mahukamaid üksikuurimusi. Sisuliselt teos püüab haarata kogu kihelkonna arengut, alates muinasajast kuni Eesti riikliku iseseisvuse saabumiseni, tungides aga eripeatükkide juures sisulistel kaalutlustel põgusate ekskurssidena isegi üle selle ajapiiri. Nii on ühelt poolt täiesti mõistetav, et nii suurele ajalisele ulatusele peabki vastama suur arv lehekülgi. Teisest küljest oleks olnud ju küll soovitatav, silmas pidades raamatu hinda eriti tavalise lugeja seisukohalt, teose paisutamiseega olla pisut säästlikum, esijoones muidugi tingimusel, et selle all poleks kannatanud prof. Kõpu raamatu silmapaistvamad voorused — kergestiloetavus ja sisukus.

Mis puutub teose dispositsiooni, siis selle üldise plaanistusega võib täiesti nõustuda. Autor on oma esituse mahufanud meie kodumaa ajaloo tuntud ja väljakujunenud suurte ajastute sihtjoonte ja ajajärgude piiripeenarde raamistikku. Seesugune dispositsiooni põhikavastis on kahtlemata kohalikugi, järelikult ka kihelkonna ajaloo juures hästi ülevaatlik ja edukalt rakendatav. Muidugi just siis, kui kohalikkude olude arengust ja selle kohta käivist andmestikust tingitult mõni teine käsitluse jaotamise ja järjestamise viis pole sobivam.

Vaadeldes aga lähemalt prof. Kõpu teose koostisosi, märkame küllaltki suurt ebaproportsionaalsust eriajastuile ja ajajärgudele pühendatud lehekülgede arvus. Nii on esimeses peatükis vanema aja käsitlusele kuni orduaja lõpuni, seega mitmeid ehk õigemini koguni kümneid sajandeid haaravale ajajooksule pühendatud napilt 38 lehekülge. Järgnevalt aga on Poola ajale, mille vältus oli ainult ca 40 aastat, omistatud 29 lehekülge ja 88 a. väldanud Rootsi ajale ca 109 lehekülge. Üldiselt muutub käsitlus ulatuslikumaks ja üksikasjalikumaks Vene ajast alates. Välja arvatud Poola aeg, võiks öelda, et lehekülgede arvus peegelduv teatavale ajastule resp. ajajärgule osutatud tähelepanu on võrdeline oleviku ja vastuvõrdeline mineviku suunas. Nagu nähtub, võiks see asjaolu põhjustatud olla eeskätt autorile saadaval olnud andmestiku

hulgast. Ei peaks olema kaheldav, et kohaldades autoril domineeriva deskriptiivse käsitlusviisi asemel enam eritlevat ja võrdlevat käsitlust, kõnelemata regressiivsete, järelduste rakendamisest, oleksid võinud dispositsiooni üldsuhted kujuneda märksa paremaiks.

Olgu siin juhitud tähelepanu mõningaile silmapaistvamaile dispositsiooniga seoses olevaile viiperusile. Esimeses peatükis autor vaatleb vanemat aega kuni orduaja lõpuni. Selle peatüki alaosa aga esineb ka „Esimene venelaste valitsus Laiusel“ (lk. 35–37). Muidugi ei olnud venelaste valitsuse resp. okupatsiooni aeg orduaja l, vaid algas pärast Laiuse linnuse vallutamist venelaste poolt 1559 a. ja kestis peale orduriigi vormilist lõppu (1561. a.) kuni Zapolje rahuni (1582. a.). Nii oleks tulnud see alaosa orduaja käsitlusest eraldada. Üldse oleks olnud õigem vanemat aega perioodiseerida kuni Vene-Liivi sõjani (1558. a.). Samuti oleks pidanud ära jaotama esimese peatüki alaosa „Kiriklikust elust XVI sajandil“ orduaja ja järgnevate aegade vahel. Esitatutega analoogilisi *defectiones divisionis* on kahjuks mitmeid sisse libisenud. Näitena mainitagu vaid veel teise peatüki — „Poola aja“ — järgneva alaosi (lk. 41 jj.): „Lossi valdkond“, „Kirikud“, „Asustus ja rahvastik“. Pole kahtlust, et nii lossi valdkond (õigem ja täpsem oleks Laiuse puhul öelda lossi asemel linnus) kui kirikud on asustusnähtused ja nii pole tarvidust ega mõtet neid asustusküsimusist eraldi jälgida. Kuid nagu juba märkisime, seesugused libastumised on tingitud peamiselt töö deskriptiivsest laadist.

Mis puutub töö metoodilisse külge, siis juba selgus eelnevaiski ridades, et deskriptiivse käsitluse esil olles esineb vähe nii analüüsi kui sünteesi. Autori kui teoloogi vaatluste lähtekohaks ja keskseks huviobjektiks on kirik ja kogudus. Kihelkond eksisteerib tema käsitluses eeskätt koguduse sünonüümina. Arusaadavalt langeb sellelt aspektilt peamine rõhk usulis-kõlblate ja nendega seoses olevate, järelikult kultuuriajalooliste nähtuste jälgimisele. Territoriaalne jääb peaaegu täiesti ja halduslik-kommunaalne külg väga suuresti tagaplaanile. Sellest siis tulenebki, et asustusajaloo erinähtusile on omistatud vähe tähelepanu ja samuti on hõredaks jäänud ka sotsiaal-majanduslikkude nähtuste vaatlemine. Põhjalikult ja üksikasjaliselt on esitatud Laiuse koolide ja hariduselu ajalugu, mis kindlasti on prof. Kõpu töö suurimaid ja püsivamaid väärtusi.

Töös rakendatud statistiliste vaatluste puhul peab märkima, et soovitav oleks olnud esitada rohkem nii analüütilisi kui võrdlevaid ja ülevaatefabeleide (kas või tekstist eraldi, lisana). Kuigi autor üldiselt pole suhtarvude esitamises tagasihoidlik, puuduvad suhtarvud Vene aja I osa asustuse ja rahvastiku vaatlemisel (lk. 178 jj.), pealegi nii tähtsa allika arvudega opereerimisel, kui seda on 1758. a. vakuraamat. Peaaegu eeskujulikult on aga autor talitanud suhtarvude esitamisel suuremuse suhtumist clueasse (XVIII sajandil) ning najutumise, sündimuse ja suuremuse üldtendentse (lk. 222 jj.) vaadeldes. Muide, võiks märkida, et statistiliste vaatluste tulemuste illustreerimiseks oleksid olnud teretulnud graafilised kujutised, esijoones dia- ja võimaluse korral ka kartogrammide. Nende abil oleks rahvastiku liikumise dünaamikat saanud märksa kujukamalt esitada. Üldiselt oleks statistiliste vaatluste kogupilt kujunenud ilmekamaks, kui autor poleks arvude esitamisel lähtunud koguduslikust, vaid kihelkonnast kui territoriaalsest mõistest.

Autor on andmestiku kogumisel olnud üsna hoolas ning nähtavasti püüdnud kõike asjasse puutuvat allikainest ja kirjandust arvestada. Kahjuks aga pole ta keskaegsete kirikuolude kujutamisel kasutanud Hermann v. Bruiningki väga instruktiiivset tööd „Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter“ (Mitteilungen — Riga XIX, 1904). Kasutamist oleksid väärinud vististi ka vastavad osad Huhn'i manuskriptist „Liefland nach den Kreisen und Kirchspielen beschrieben in sechs Baenden mit 1 Kirchspielskarten.“ mis hoidub Latvija Riigiarhiivis. Ka pole revisjonilehtedele osutatud seda tähelepanu, mida see esmajärgulise väärtusega allikate liik eeldaks. Kasutatud arhiivide loendis ei leia me seesuguseid tähtsaid arhiivifonde, nagu seda on Liivimaa Majandushalduse (Ökonomie-Verwaltung) ja kroonupalati, samuti kroonumaadevalitsuse (Domainenhof) arhiivid. Kohtuarhiividest on kasutatud ainult Tartu maakohtu arhiivi. Mõningat lisa oleks vististi võinud leida ka Tartu kreisikohtu ja vastava kihelkonnakohtu ning võib-olla ka sillakohtu arhiivist, kuigi, tõsi küll, neis leidub olulisi lünki.

Andmetega opereerib autor üldiselt üsna kriitiliselt ja on otsustuste ning järelduste tegemisel ettevaatlik, vahest isegi liigagi tagasihoidlik. Eriti oleks oodanud rohkem läbikaalutud järeldusi ja hinnanguid puhtkirikulooliste küsimuste käsitlemisel. Kuid just neid küsimusi autor puudutab üliettevaatlikult. Autorile omase väärikuse, kohusetunde ja hea teadusliku südametunnistuse tõttu see ettevaatlikkus ja tagasihoidlikkus ometi ei tundu argusena ega laveerimisena, vaid favalise viisaka vaikimisena. On tähefud lasta faktidel enestel rääkida, isegi seesugustelgi juhtudel, kus fakte on seevõrra vähe, et ilma teadusliku analüüsita ja interpretatsioonita need ei suuda öelda kuigi palju.

Sisuliselt on taoteldud selgust ja tihedust, samuti terminoloogilist ja väljenduslikku täpsust. Kuid tahtes-tahtmata esineb ometi mõningaid eksimusi nii ühe kui teise suhtes. Nii reedab näiteks keskaegse olustiku ja katoliku kiriku riitusliku struktuuri puudlikku fundmist lk. 18 arendatud „*Vicarie corporis Christi*“ probleem. Küsimuse asjalikumaks ja pädevamaks lahenduseks oleks autorit võinud abistada eelmainitud kasutamata jäänud H. v. Bruiningki töö. Kõnesolev vikaaria ei tarvitse sugugi olla kristliku kiriku kui seesuguse võrdkujulise üldnimetuse kohaldamine Laiuse kiriku suhtes, vaid lihtsalt *festum corporis Christi*ga seotud mingi vikaaria vorm (tiitel) või veelgi tõenäosemalt mingi *corpus sanctissimum D. J. C.* auku Laiuse kirikusse asutatud altar. Loomulikult see kõik ei takistanud Püha Jüri (*St. Georgius*) juba keskajalgi Laiuse kiriku tiitlipühakuks olemast, kuigi seda nimetust pole säilinud ürikuis, mis muidugi võiks olla seletatav juhuslikkusega. Mis puutub sõna „Hoflage“ (lk. 67 ja *passim*) tõlkesse ja tähendusse, siis vanemal ajal see oli (ka „Hoflager“ kujul) eeskätt a s u s t a t u d mõisaala nimetuseks, mis vastaks umbes talude „puumaa“ resp. „puie-maie“ mõistele. Karjamõisa resp. abimõisa (Vorwerk) tähenduse omandas see sõna nähtavasti alles hiljemini — ja muidugi konventsionaalselt. Nii oleks kaunis küsitav tõlkida „eine feine Hoflage“ (lk. 46) „ilus karjamõis“, vaid pigemini „nägus mõis“ v. m. s. Lk. 117 esineb lausejätk „kõrtsmikud ja uudismaa pidajad (Reuters)“. Kui „Reuters“ on tähenduslikult võrdne „Ryttare“ mõistega, siis on küsitav, kas neid võib üldiselt ja alati nimetada uudismaa pidajaks. Siis võiks ju ka lk. 207 esinev „vormahlige

Reuter-Verpflegung“ tõlkida „endine uudismaa pidajate moonastamine“ (!) pro „endine ratsurite moonastamine“. Lk. 137 on korri-geerimata jäänud segav trükiviga: tsitaadi (182) tõlge ja muu tekst on siin segamini. Lk. 183 tabelis on näidatud vabadikkude ja sulaste arv koos. Parem, täpsem ja ülevaatlikum oleks olnud need eraldi anda. Lk. 188 rahvastiku statistikat jälgides teeb autorile teatavat muret rahva juurdekasvu küsimus. Opereerides eeskätt ainult kirikuraamatute andmetega, ei suuda autor anda otsustavat lahendust ja kogu ta arutlus jääb selle küsimuse suhtes kuidagi umbseks, introversseks. Siin oleks kahtlemata aidanud revisjonilehtede üksikasjaline läbitöötamine. Väide, et „revisjonikirjade põhjal on võimatu hingede arvu täpsalt kindlaks teha“, ei pea paika. Muide, polegi niivõrra tähtis täpse elanikkude arvu kui rahvastiku liikumise dünaamika üldtendentside määramine ja samuti selle territoriaalne pilt. Näiivsena tundub põhjendus „revisjoni puhul loendatakse... terve valla elanikud, arvestamata... et mõni vallaosa kuulub teise kihelkonda“. Kuigi ehk Laiuse revisjonilehtedes pole nagu mitmel pool mujalgi (näiteks Paistus) andmeid külade kaupa esitatud (nähtavasti sissejuurdunud endise vakusliku korralduse mõjul, kus ei arvestatud üksikküla, vaid ikka tervet vakuala), on ju hinged revisjonilehtedes loendatud ikkagi perede ehk talude kaupa. Teades vastavasse külla kuulunud talusid, ei peaks nende eraldamine naabrusaladest olema kuigi raskeks aritmeetiliseks keerdules-andeks, pealegi sellele, kes on kohalikkude oludega hästi tuttav. — Lk. 258 öeldakse, et kirikla talupojad tegid „oma aladele“ vastavalt 2 päeva nädalas. Missugust ala — kas die Fläche, das Gebiet või koguni das Fach — võiks siin olla mõeldud?! Kas poleks õigem olnud öelda „oma maadele“ vastavalt? Lk. 260 räägitakse õpetaja palga arvel saadavast viiest „nuustist“ heintest. Pole selge, kas siin on tegemist spetsiaalse „Heugrieste’ga“, s. o. eriliselt kokku-keeratud heinte kvantumiga, mida tavaliselt *terminus technicus*’ega nimetati tuudiks ja mille paralleelfähenduseks olid ainult tingi-misi nuust ja tuust, — või mingi „Heubündel’iga“, mille tõlkeks oleks vististi sobivam punt, kimp või kämm resp. sületäis. Nuust ja tuust fähendavad rahvakeeles tavaliselt õieti väikest heinte kvantumit, näiteks peotäit. — Lk. 261 räägitakse Laiuse kirikla suurtest põldudest XVIII sajandi lõpul, mida haritakse kiriklas asuvate kirikla sulastega, keda oli kokku „8 taluperet“. Sellele lisatakse lakooniliselt: „Kiriklal talumaid ei ole“. Oleks vääri-nud jälgimist, kuhu jäi nende talupoegade maa, keda Rootsi aja lõpupoolel oli kirikumaadele asetatud ja kui kaua need seda maad üldse kasutasid. Lk. 288 esinev oskussõna „kolmandis“ saksa „Lotte“ (õigemini ja sagedamini küll „Lotte“) tõlkena pole õnnelik. Selle asemel oleks parem ja loomulikum öelda kas nurm, väli (kolmeväljasüsteem!), tõstand või lihtsalt ka põld. Sobivaim oleks vististi nurm.

Sisuliselt suurimaks ja tunduvamaks puuduseks on aga kokku-võtliku ja tagasivaatliku, uurimistulemusi resümeeeriva peatüki puudumine. See omakorda rõhutab veelgi töö deskriptiivset ilmet ja staatilist muljet. Pilt olude arengust ja muutusist jääb ilma selleta vägagi ähmaseks ja igal prof. Kõpu töö kasutajal tuleb ülevaate saamiseks see töö endal teha.

Loendanud rea mitmesuguseid puudusi ja eksimusi prof. Kõpu kõnesolevas töös, olgu lõpuks tähendatud, et neid pole sugugi mitte autorile etteheitaks, vaid korrektiiviks kokku otsitud ja

esitatud. Vaatamata neile puudusile jääb see töö siiski sisukaks ja silmapaistvaks lisaks meie ajalookirjandusele. Seesugusena väärib ta nii eriteadlaste kui lugeva publiku laiemate hulkade, eriti aga kiriku- ja kooliõpetajate, samuti kõigi ajaloost huvitatute ning esijoones muidugi laiuslaste tähelepanu, seda enam, et raamat on kergesti ja ladusasti loetav ka vanemale põlvele ja väiksema haridusega isikuile.

Käesolevalgi kujul peaks prof. Kõpu teosest selguma, kui tähtis ja paljudõttav on kihelkondade ajaloo teaduslik uurimine ja koostamine. Selles tuleks kahtlemata näha üht saagirikamat tulevikumaad. On soovitatav, et kõik sel alal uurijad tulevikus võtaksid endale eeskujuks prof. Kõpu aususe, hoole, innu ja usinuse, hüljates aga tema metoodilisi puudusi ja hoidudes kordamast sisulisi eksimusi. Ajaloo spetside õlgadele paneb prof. Kõpp oma teosega kohustuse selgitada ja arendada kihelkondade ajaloo uurimise meetodit. Mitteaajaloolasena, pealegi rohke kutsetöö kõrval on prof. Kõpp täitnud oma ülesande üsna hästi.

Hugo Rebane.

Edouard Herriot, Lyon n'est plus, I: Jacobins et Modérés, Paris 1937, 408 lk.

Lyon'i võitlus Pariisi vastu Suure revolutsiooni ajal on üks selle sündmusterikka ajastu haaravamaid ja dramaatilisemaid episoode, mida selle revolutsiooni käsitleused ja Lyon'i linna kohta käivad ajaloolised tööd on üsna palju juba jälginud. Et selles küsimuses seni pole veel kaugeltki öeldud viimast sõna, näitab ülalmainitud teos väljapaistva prantsuse poliitiku ja kultuuriloolase sulest. Lyon'i endise linnapeana on Herriot eriti kohane isik Lyon'i ajalooliste keerdsõlmede lahtiharutamiseks, seda enam, et ta varasemadki kultuuriloolised harrastused on liikunud Suure revolutsiooni ja Napoleoni I ajastu piirides. Käesolevaks teoseks, mis tahab valgustada Lyon'i ajalugu alates septembrist 1792, s. t. I vabariigi tekkimise momendist, kuni 1798. a. alguseni ja millest nüüd esimene köide on lugejate kätte saanud, on autor pikema aja jooksul eeltöid ja ettevalmistusi teinud. Ta on hästi kodus vastavas erikirjanduses, tunneb eeskujulikult Suure revolutsiooni ajastu memuaarilist literatuuri, brošüüre, pamflette ja ajakirju, on aga selle kõrval ammutanud palju huvitavat ja väärtuslikku Prantsuse arhiivist. — Prantsuse Rahvusarhiivist, välis- ja sõjaministeeriumi arhiivist, samuti mitmest linna- ja departemanguarhiivist. Ka ei ole ta silmapaari vahele jätnud teatavaid eraarhiivaalide kogusid, mis sageli omavad esmajärgulist tähtsust lokaalajaloolise sündmustiku uurimisel.

Oma töö esimeses köites on Herriot jõudnud jälgida ainult üsna lühikest ajavahemikku, mis hõlmab vaid mõned kuud, alates vabariigi väljakuulutamisest septembris 1792 kuni Lyon'i mõõdukate kodanlike kaitse võiduni radikaalsete jakobiinlike elementide üle 1793. a. mai lõpul. Sellega käsitleb mainitud köide Pariisi ja Lyon'i vahel puhkenud terava konflikti eellugu ja selle esimesi avaldumisi montanjaaride ja žirondiinide vahelise ägeda võitluse taustal. Et Herriot tihedasti seob sündmustekäigu arengut Lyon'is vastava üldriikliku ja -rahvusliku sündmustikuga ja eriti Kagu-Prantsusmaal ja Savojas arenevate sündmustega, siis on ta teos ühtlasi terefutnud lisandiks Suure revolutsiooni üldise käigu uurimisele. Ta pakub uusi tõendeid selle kohta, kuivõrra

tihedasti oli Pariisi ajalugu revolutsiooni ajal seotud Prantsuse provintside omaga ja kuivõrra sageli Pariisi sündmused mõjustasid asjade arengut provintsidest ja vastupidi.

Lyon'is seisid XVIII sajandi lõpul teineteise vastu kaks sotsiaalset kihti: iseteadev ja jõukas kodanlus, kes koosnes tööstureist ning kaupmeestest ja oli harjunud linnas etendama juhtivat osa, ja võrdlemisi suurearvuline töölikond, kes revolutsiooni ajal tekkinud majandusliku surutise tõttu oli sattunud äärmiselt viletsasse ainelisse seisundisse ja taotles selle kõrvaldamist radikaalsete majanduspoliitiliste vahenditega, nõudes tarbainete hindade normimist, halastamatut võitlust spekulatsiooni vastu jne. Mõõdukad elemendid olid võimul äsjaloodud departemangude organeis, radikaalsed elemendid saavutasid ägeda võitluse järel ülekaalu Lyon'i munitsipaliteedis; mõõdukad toetusid žirondiinide parteile, kuna radikaalid olid innukad montanjaaride pooldajad. Nii tekkis Lyon'is kahe rahvastikuosa vahel väga pinguldunud vahekord, mis avaldus lakkamatuis vastastikusis hõõrdumises ja arenes mais 1793 otsese tänavavõitluseni. Selle võitluse peamisiks põhjustajaks olid teravad sotsiaalsed vastuolud, ent sageli toimus ta siiski teatavate poliitiliste hüüdsõnade all. Jakobiinide keskseks kujuks oli Lyonis Ch al i e r, kelle isikut ja tegevust Herriot iseloomustab üsna üksikasjaliselt. Vajalikku tähelepanu pühendatakse töös ka kohalikkude sõjajõudude juhtidele, eriti Valmy lahingu võitjale K e l l e r m a n n'ile, kes esineb Herriot' käsituses üsna sümpaatse isikuna, ja samuti Rahvuskonvendi komisaridele, kes tegid korduvaid, ent asjatuid katseid kohalikke vastuolusid lahendada mingi rahuliku kokkuleppe teel.

Samal ajal, kui Pariisi sansculotid andsid oma toetusega Prantsuse pealinnas ülekaalu radikaalsete montanjaaride suunale ja aitasid tõrjuda Rahvuskonvendi žirondiinid välja, saavutasid Lyon'i mõõdukad elemendid 1793. a. 29. mai tänavavõitlustes võidu radikaalse jakobinismi üle. Sellega algas avalik võitlus jakobiinliku Rahvuskonvendi ja mõõdukamalt häälestatud Lyon'i vahel, võitlus, mida Herriot jälgib oma teose järgnevais köiteis. Jääme huviga ootama nende ilmumist.

P. Tarvel.

Varia.

Ülevaade Arkeoloogia Kabineti tööddest 1937. a.

Kiviaeg. Järjekorraliselt kokku võttes mõõdunud aasta jooksul Ülikooli Arkeoloogia kabinetti ja Tallinna Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumi kogunenud ning samal ajal kabineti enda poolt kaevamiste teel saadud kiviaja muinasleide, tuleb märkida siin aasta-aastalist tõusu kui igakord mitte esemete üldarvus siis ikkagi leiukohtade arvel. Sellele on kaasa mõjunud muinsuskaitseinspektori tegevus, samal ajal on rahvaski muutunud teadlikumaks korraldatud muinasteaduslikkude näituste, viimasel ajal ulatuslikumalt toimunud kaevamiste ja ajakirjanduse kaudu.

Mõõdunud aasta jooksul kogunes kiviajast 242 üksikeset 30 eri leiukohast, s. o. veidi üle $\frac{1}{3}$ sellest, mis oli üldse leitud kiviaja kohta Eesti piirides 1884. aastani, millal prof. C. Grewing k koostas oma arheoloogilise kaardi.

Nimetatud 30 eri leiukohast kokkutulnud leitud pakuvad huvitavaid tüüpe. Ajaliselt küll lünklikult, võtavad nad endi alla 5 aastatuhandet, alates VII-ga e. Kr. VII ja VI aastatuhande sisse e. Kr. kuulub K u n d a leid. Umbes samasse aega või ka aastatuhat hiljemasse kuuluvad P ä r n u jõest

Reiu jõe suudme kohalt mõned luuriistad ja luuahing Pärnu jõest Väandra khk. Oriküla Aru ning Kõrgekalda Tuiski talude kohal. S.-Jaani khk. Tamme k. Maltsaare t. põllult leiti 2 kivitalba, mis oma väljatöötuselt tuletavad meelde Võisiku ja Kunda primitiivseid kirveid, aga kuni leiusuhete selgitamiseni ei tohi neid siduda ei Kunda-Võisiku ega ka noorema kivija kultuuridega. III eelkristlikku aastatuhandesse kuulub kammkeraamika, mis leiti Võnnu khk. Akali jõe äärest. Siis järgneb terve rida kivist kirveid teisest aastatuhandest e. Kr. Siia kuulub rida venekirveid mitmesuguses arenguastmes, näidates umb. 2000. a. paiku e. Kr. sisse toodud vormi, koha peal arenenud kolme eri vormi ja Kesk-Venemaal Fatjanovo kultuurist mõjustatud kirve tüüpi. Venekirvele järgneb ajaliselts lameselgne kirvevorm, mis on kagust ja idast meile sisse tunginud. Kivija lõppu või isegi pronksi aega kuuluvad kaks Ida-Balti kirve vormi. Aunuse alalt siia imporditud on Vaivara khk. Riigiküla alalt leitud kivitalb. Huvitav on ka Vaivara khk. Udria külast pärit kivist adra ots.

Metallaegade alal toimelatud uurimiste suhtes oli eelmine aasta samuti suhteliselt viljakas.

Eelruuma rauaaja alal jätkas üliõp. A. Vassar 1936. a. alustatud kaevamisi Kuusalu khk. Muuksis, kus ta avas ühe kivist kirvekalme, mis oma ehituse kui ka keraamika ja teiste leidude tõttu pakub rea pidepunkte selle meie muinasaja kõige tumedama ajajärgu valgustamiseks. Kaevamiste tulemused ongi avaldatud üksikasjaliselt A. Vassari poolt ÕES-i Aastaraamatus 1937 I, lk. 304 jj.

Rooma rauaaja alal sattus üliõp. O. Saadre ootamatult huvitavatele muististele kaevamistel, mida ta toimetas muinsuskaitseinspektori ülesandel Kuusalu khk. Valklas, kus ehitusel olev tee pidi viima üle koha, mille rahvatraditsioon pidas „rootsi ohvitseride“ matusekohaks. Tegelikult oli siin rida maa-aluseid põletushaudu, kividega kaetud või piiratud. Sisaldades küll eesti, resp. baltipäraseid leide, erinevad need kalmed nii matmisviisi kui asukoha (peaaegu merekaldal) seni Eestis tuntud rooma rauaaja kalmetüüpidest, omades lisaks välismärgina mingisuguseid Skandinaavia nn. „bautakive“ meenutavaid püstiseisvaid haukive. Lähemalt vt. O. Saadre kirjutis ÕES-i Aastaraamat 1937 I, lk. 381 jj.

Tavalist rooma rauaaja kivist kalmet, mis oli tarvitusel aga ka noorema rauaajani ja äärematuste najal koguni XVII sajandini, kaevas allakirjutanu Äksi khk. Kobratul, jätkates seal juba 1935. a. prof. H. Moora ja üliõp. A. Vassari alustatud kaevamisi (vt. Ajalooline Ajakiri 1935, lk. 141). Kalme pakub huvi kui üks neid väheseid kivist kalmeid, mis üldse Põhja-Tartumaal uuritud, ning andis rahuldaval määral leide. Konstruktiooni kindlakstegemist takistas aga kahjuks kalme halb seisukord, sest seal on varasematel aegadel palju kive ära veetud. Suurem osa kalmeist on esialgu siiski kaevamata.

Keskmise ja noorema rauaaja uurimise peahuvi keskendus jälle linnustele. Eeskätt jätkati eelmisel aastal alustatud Iru linnuse kaevamisi (vt. ERK IV, 1936, nr. 7/8, lk. 138 jj.), jällegi suurelt osalt Eesti Rahvuslaste Klubi ainelisel toetusel. Umbes 2½ kuud kestnud kaevamised toimusid vaheldumisi muinsuskaitseinspektor E. Laidi, mag. R. Indreko, üliõp. A. Vassari ja O. Saadre juhatusel. Ühelt poolt süvendati 1936. a. kaevikut linnuse N-poolisel otsal, teiselt poolt võeti uurimisele linnuse lõunapoolne ots, kus eriti vall oma korralikult paekividest müüritaoliselt laotud tuumaga osutus Eestis ehitusviisi poolest uudiseks.

Uue algatusena kaevas prof. H. Moora Suure-Jaani Lõhaverelinnusel. Tehti kindlaks mitme kultuurikihi olemasolu, samas oli

aga ilmne, et need kihid on tekkinud õige lühikese aja jooksul, nimelt kõik muistse vabadusvõitluse ajal; see asjaolu tõendab m. s. Läti Henriku teadet linnuste intensiivsest kasutamisest ja väljaehitamisest sel ajal.

Noorema rauaaja algusse kuuluvad üliõp. A. Vassari poolt Jõhvi khk. Järve k. Laasi t. maal välja kaevatud relvaleidud, kohalt, kust mõni aasta tagasi leiti uudismaa kändmisel rida IX sajandi odaotsi, mõõgakatkendeid jne. Selgus, et siin on tõenäoselt tegemist ohvripaigaga, mis iseloomult meenutab kuulsaid Taani sooleide; oma ainulaadsuse tõttu seni Eestis väärivad need leiud erilist tähelepanu.

Samuti A. Vassari poolt toimetati kaevamisi Harju-Jaani khk. Kehras, sulfaattselluloosivabriku alal, kust oli saadud mõningaid leide. Koht osutus noorema rauaaja kivideta põletuskalmeks, seega Eestis vähetuntud ja väheuuritud matmistüübiks. Et kalmet ähvardab hädaoht ühenduses vabriku ehitustöödega, võetakse see lähemale uurimisele tänava suvel.

Üliõp. O. Saadre toimetab kaevamisi Kodavere khk. Savastveres eesmärgiga kindlaks määrata suurema XII—XIII sajandi ehteasjade leiu iseloomu, mis olid saadud sealt kündes 1935. a. Kaevamiste huvitavaimaks tagajärjeks tuleb pidada keraamika ja hulga valamistiiglite leidu, mis asusid eespoolnimetatud leidude läheduses ja moodustavad omaaegse metallitööstuse jäänuseid. Mõningad tiiglitest sisaldasid sulanud pronksi jälgi.

Edasi kaevas O. Saadre kääpaid Petserimaal Verepkovo k. (slaavipäraseid) ja vadjalastele kuuluvaid Narva-taguse Olgin-Krestis.

P. Indreko ja M. Schmiedeheim.

„Liber saecularis“.

Opetatud Eesti Seltsi 100-aastaseks juubeliks ilmus tänavu „Liber saecularis“, mis sisaldab terve rea väärtuslikke uurimusi ja ülevaateid ka ajaloo alalt. Peale otseste ajalooliste artiklite leidub teoses rida uurimusi jne. naaberteaduste alalt, mis täiel määral väärivad ajaloolase huvi. Ruumi nappuse tõttu on võimalik siin peatuda ainult otse ajaloolise sisuga kirjutistel ja esijoones tuleb peamiselt refereerivalt peatuda neil, mis puudutavad Eesti ajaloo tähtsamaid probleeme, kuigi ka teiste artiklitega on antud Eesti ajaloo uurimisele tänuväärt lisa.

Läti Henriku kroonika parim tundja L. Arbusow jun. käsitleb kirjutises „Zeitgenössische Parallelberichte zum Chronicon Livoniae Heinrichs von Lettland“ Läti Henriku kroonikale Liivimaa kohta käivaid kaas-aegseid saksa allikaid, mis annavad nende Liivimaa sündmuste jälgimiseks uusi andmeid ja seisukohti. E. Blumfeldti artikkel „Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765—1828“ käsitleb Liivimaa kindralkuberner George Browne'i poolt algatatud revisjonitööd Saaremaa talupogegade olukorra parandamiseks ja kroonumõisade tulude tõstmiseks. B. Hollander jälgib omas artiklis „Wandlungen im Schulwesen Rigas während meiner Amtstätigkeit als Lehrer und Direktor 1883—1923“ Riia koolide poliitilisi ja õppekeele olusid 1883. aastast Läti iseseisvuse esimeste aastateni. P. Johanseni artiklist „Paide linna asutamisest“ selgub, et pole teada Paide linna rajamisaasta. On küll leitud ordumeister Halti poolt Paidele 1298. a. antud Riia õiguse koopia. Ingeri usuliste vastuolude uurimisele on andnud huvitava lisa A. Korhonen artikliga „Ein religiöser Rechtsfall aus Ingermanland vom Jahre 1637“. H. Kruus kõneleb artiklis „L'Esprit du moyen âge estonien“, et vana Liivimaa laostumine XVI sajandi keskel olenes oluliselt selle riigi olemusest, et juhtiv kiht

säilitas siin lõpuni koloniaalse mentaliteedi, puudus kõrgem võim, arenes sisevõitlus ja et selle võõra võimu sissetungiga piirati eesti ühiskonna sotsiaalset diferentseerumist, nii et sellest ühiskonnast ei võinud tekkida juhtkonda. H. L a a k m a n n käsitleb artiklis „Zur ältesten Geschichte des Bistums Ösel-Wiek“ lähemalt Saare-Lääne piiskopkonna ja sealse piirkonna ordu ala piiri küsimust XIII sajandi esimesel poolel, muistsete Eesti väikemaakondade asendit jne. O. Liiv kõneleb oma kirjutises „The Aspect of the Estonian Landscape at the End of the 17:th Century based on the Maps of the Swedish Times in the Central State Archives“ Eesti maastikulisest ilmast Rootsi kaardistiku järgi XVII sajandi lõpul. Selgub, et asustus oli siis palju hõredam kui nüüd, sood ja rabad katsid Eesti alast umbes ühe kolmandiku. Suurim kompleks soid oli Põhja-Pärnumaal, metsi oli veidi vähem rabade ja soode pindalast, eriti suured metsad olid Lõuna-Pärnumaal, Virumaal, Järvamaal, Läänemaa keskosades, Hiiumaa ja Saaremaal; edasi autor pöörab tähelepanu viljakamatele aladele.

Seega on O. Liiv puudutanud üht Eesti majandusajaloo põhiprobleemi, kuid ühes sellega juhtinud ka tähelepanu sellele, missuguseid võimalusi annab selleks Rootsi aja kaardistik. Tohiks loota, et väärtuslik Rootsi aja lõpu kaardistik leiaks seda tähelepanu, mis nad sisuliselt täiel määral väärivad, nagu seda O. Liiv rõhutab.

N. L o o n e artikkel „Der Plan der Kolonisierung Livlands 1582—1584“ valgustab iseenesest üsna olulise tähtsusega küsimust ja nimelt Liivimaa uudisasustamise kavatsusi Poola kuninga Stephan Bathory poolt, mis kavatsusel polnud siiski suuri tulemusi. Fr. P u k s o o artikkel „P. Tielman Hube, Buchhändler in Tallinn und Narva um die Mitte des XVII. Jahrhunderts“ on huvipakkuv kultuurajalooliselt ja nimelt, missuguse sisuga raamatuid käsiteldaval ajal kõige enam loeti.

Tartu ülikooli üliõpilaskonna ajaloole toob uusi lisandeid G. R a u c h kirjutises „Die Studentennationen an der schwedischen Universität Tartu“, käsitelles natsioonide küsimust Tartu ülikoolis Rootsi ajal, peatudes pikemalt Rootsi aja lõpp-perioodil. R. S e e b e r g - E l v e r f e l d t kirjeldab artiklis „Livonica in Pommern“ arhiivainestikku Baltikumi kohta vabahärra Julius von Bahleni kogus Stettini linnaarhiivis. H. S e p a kirjutises „Zur Frage der Beschaffung von Arbeitskräften zur Zeit der Schollenpflichtigkeit“ jälgitakse töökäte rakendamise pinevust neil ajastutel, kui Eesti siseruum oli tühjunud töökätest sõdade, nakkushaiguste ja ikalduste tõttu, ja milline huvi oli mõisa- ja riigivõimul töökäte rakendamise vastu. J. U l u o t s väidab õige huvitavalt artiklis „Über die altestnischen Volksversammlungen“, et sõjavägi ja rahvakoosolek Muinas-Eestis erinesid ainult funktsionaalselt ja et sõjameeste kogu lahingukorras sõjaliseks otstarbeks kujundas sõjaväe (maleva). Sõjavõime ja hääleõigus olid sünonüümsed. Arutamine ja eriti otsustamine toimus sageli seoses sakraaltalitustega. J. V a s a r a artiklis „Die Aussenpolitik im Zeitalter des völkischen Erwachens der Esten“ jälgitakse liberalismi arengut Venes peale ebaõnnestunud Krimmi sõda ja sellest põhjustatud uuenudusi Eesti alal, kuna aga eriti peale Poola mässu, kui kardeti Baltimaade lahtilöömist Venest, püüti valitsuse poolt luua mõisnikele vastukaal eestlastest ja lätlastest. Kui aga eestlastest ja lätlastest oli saanud poliitiline tegur, keda pidi arvestama, moodustasid venelased ja sakslased ühise rinde nende vastu. Probleemid, mida Vasar käsitleb, on huviküllased ja küllaltki tsentraalse tähtsusega. Ka Soome ajaloos on need probleeme Soome seisukohast õige viljakalt käsitelnud Crusius — Ahrenberg. Mag. Heinrich Stahl biograafia toob täiendusi H. W e i s s kirjutises „Beiträge zum Studiengang und zur Bibliographie Mag. Heinrich Stahls“. Üsna huvitavad on ka need üksikasjad, mis selguvad Rootsi luuletaja Georg

Stiernhielmi ja tolleaegse Tartu olustiku kohta kahe Rootsi uurija P. Wieselgreni käsitluses „Tumult in Alt-Tartu“ ja A. Blancki omas „Some New Pacts Regarding the Dorpat Brawl of 1641“.

Leedu uurija A. Šapoka väidab uurimuses „Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569“, et Ljublini uniooniga ühendati Poola ja Leedu poliitiliselt, kuid et Leedus jäi püsima eri riiklik korraldus, et uniooni lepingu kohaselt kõik pidi otsustama ühises tervikus Varssavis, tegelikult võisid aga leedulased asju ise otsustada seal ja eriti helli küsimusi ka oma kodus. Meie ajaloo uurimise seisukohast huvitavam kui Šapoka artikkel on S. Ivinskise „Mindaugas und die Zemaiten“, mis puudutab esimese Leedu kuninga Mindaugase poliitilist suhet Alam-Leeduga (Zemaitija). Mindaugas andis selle ala 1253. a. Liivi ordule, kuid fiktiivselt, sest Mindaugas aitas salaja Zemaitte ordu vastu.

Ülalesitatu järgi näeme, et Eesti ajaloo käsitlus on saanud „Liber saecularise“ näol huvitavaid lisasid. Osalt on neid seisukohti, mis avaldatud „Liber saecularises“, eesti keeles juba puudutatud, kuid on palju ka uut. Võõrastesse keeltesse tõlgituna saab see tuttavaks välismaile. Hea on, et see on ka väliselt kaunil kujul toiminud, muidugi tänu neile summadele, mis Õpetatud Eesti Seltsil olid kasutada Valitsuselt, Õpetatud Eesti Seltsi juhatusele ja K. Mattieseni trükikojale.

H. Sepp.

Hiljuti ilmus Suomen Sukututkimusseura Vuosikirjas XXI (Helsinki 1937) endise Tartu, praeguse Helsingi ülikooli professor A. R. Cederbergi sulest pikem kirjutis „Suomalainen aines Baltian kirkon ja koulun palveluksessa vuoden 1561:n jälkeen“, mis on avaldatud ka äratrükina. Selle kirjutise koostamiseks tuli autoril kindlasti teha suur töö genealoogilise andmestiku kogumise näol; kuid olemasolnud materjali põhjal võib autor seda tulemuslikumalt kindlaks teha, et soome elemendi osatähtsus Balti vaimulikkude hulgas on palju suurem kui seni arvatud.

Nende ridade kirjutaja on mõnes oma varasemas kirjutises esinenud sellekohaste oletustega, võttes aluseks Eesti ala kirikuõpetaja rahvusliku koostise vaatluse väga üldjoontes. Need oletused on muutunud nüüd tõsiasjadeks prof. Cederbergi poolt esitatud rohkearvulise materjali alusel, veel enam, nad on osutunud koguni veel liiga tagasihoidlikeks nende järelduste kõrval, mida võiksime teha autori uurimusest. Võime nüüd igatahes väita, et soome elemendi osa meie maa vaimulikkonnas XVI—XVIII sajandil on olnud õige suur ja oma olemuselt enamasti teenekam, kui oli seda arvuliselt loomulikult palju suurem protsent vaimulikkonna saksa elementi.

A. R. Cederberg selgitab oma kirjutises neid põhjusi, mil viisil sattusid soome sugu õpetajad Eesti- ja Liivimaa kiriku teenistusse, ühtlasi kirjeldab ta nende tegevust üksikasjaliselt. Juhime meie ajalooarrastajate tähelepanu sellele huvitavale ja tähtsale kirjutisele.

Samuti on meie ajaloolastel põhjust kinnitada oma tähelepanu prof. K. R. Melanderi kirjutisele „Virolaista asutusta Suomen etelärannikolla ja sen saarilla“ (Kotiseutu 1937, lk. 64—74 ja 154—157), milles leidub rohkesti uudseid andmeid ja rahvapärimusi eestlaste asupaikadest Soomes.

O. L.

ÜHISPANK

TARTU EESTI LAENU- JA

HOIUÜHISUS

ESIMENE EESTI ÜHISPANK

ASUTATUD 1902. A.

TARTU, SUURTURG 14, OMAS MAJAS

TELEFONID 7-00 JA 1-77

- VÕTAB RAHA HOIULE ja maksab ajakohast intressi
- ANNAB LAENE hüpoteekide, väärtpaberite ja käemeeste kindlustusel
- GARANTIID riigi hangete, töölepete, ostude ja muude tehingute kindlustuseks
- SAADAB RAHA igasse kodumaa linna ja alevisse
- TOIMETAB inkassooperatsioone
- MOODNE VARAKAMBER. Seifid

PANK ON AVATUD KELLA 9—2

SUVEKUUDEL LAUPÄEVITI KELLA 9—12

AKTSIASELTS

KAUBA PANK

TARTU, SUURTURG 12
OMAS MAJAS

JUHATUSE TELEFON 2-09. KODU-
KESKJÄÄM TELEFON 9 JA 1-83

OMA KAPITALID ÜLE KR. 520.000.

TOIMETAB KÕIKI PANGAOPERATSIOONE

KINDLUSTUSE AKTSIASELTS EESTI LLOYD
TARTU PEAESINDUS